Salafisme in Nederland belicht

VIJFTIEN JAAR SALAFISME ONDERZOEK IN NEDERLAND

Maurits Berger
Merel Kahmann
Siham El Baroudi
Ahmed Hamdi

Verwey-Jonker Instituut

Salafisme in Nederland belicht

VIJFTIEN JAAR SALAFISME ONDERZOEK IN NEDERLAND

Maurits Berger
Merel Kahmann
Siham El Baroudi
Ahmed Hamdi

Met medewerking van:
Hans Boutellier
Mehmet Day
Rozetta Meijer
Trees Pels

Utrecht, mei 2018

Inhoud

Managementsamenvatting 3

1 Inleiding 8

1.1 Literatuuronderzoek: afbakening 9

1.2 Vijftien jaar wetenschappelijke literatuur over salafisme in Nederland 10

2 Beantwoording onderzoeksvragen 12

2.1 Omschrijving van het 'salafisme' 12

2.2 Stromingen van salafisme 14

2.3 Omvang salafistische gemeenschappen 16

2.4 Intern discours 16

2.5 Maatschappelijke impact 18

2.6 Aanpassingsvermogen 23

2.7 Invloed uit andere landen 25

2.8 In welke behoefte voorziet het salafisme 26

2.9 Ontbrekende kennis over salafisme 28

3 Conclusies 31

Bijlagen

1 Chronologische literatuurlijst salafisme in Nederland 34

2 Overzicht methodologische onderzoeksvragen 37

Managementsamenvatting

De Directie Samenleving en Integratie van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid heeft opdracht gegeven tot een literatuurstudie naar salafisme in Nederland. De centrale onderzoeksvraag luidt: *Wat zijn de laatste wetenschappelijke (en empirische) inzichten over de concrete manifestatievormen van het salafisme in Nederland?*

Afbakening onderzoek

Deze studie laat op veel punten zien hoe en waarom er onduidelijkheid is ontstaan over het gebruik van de term salafisme. Niettemin zullen wij de term 'salafisme' in dit rapport blijven gebruiken, niet als helder gedefinieerd begrip, maar als containerbegrip van een 'brede stroming', of 'spectrum van stromingen' binnen de islam die 'conservatief', of 'ultra-orthodox' is en streeft naar een 'zuivere' islam waarbij letterlijke interpretatie van de basisbronnen centraal staat.

In deze studie onderzoeken wij alle relevante wetenschappelijke literatuur die over salafisme in Nederland is verschenen in de periode 2004-2018. Vanwege de geringe tijdsduur zullen we ons beperken tot de literatuur die: a) wetenschappelijk is of, zoals de AIVD-rapporten, van wetenschappelijke betekenis is, en die b) zich bezighoudt met het fenomeen 'salafisme' in Nederland. In die literatuur komen de 'gewone' islam en het gewelddadig jihadisme nauwelijks aan de orde, dus die onderwerpen zullen in deze studie onderbelicht blijven. Evenmin is er ruimte om allerlei verschijnselen die wellicht relevant zijn voor het begrip van het salafisme te bespreken, zoals de bredere religieuze context van Nederland, terrorisme en nationale veiligheid.

Beantwoording van de onderzoeksvragen

1. *Wat is, volgens de laatste wetenschappelijke stand van zaken, de beste omschrijving van 'salafisme'?*

In de literatuur bestaat consensus over de term 'salafisme' als een brede stroming', of 'spectrum van stromingen' binnen de islam die 'conservatief' of 'ultra-orthodox' is en streeft naar een 'zuivere' islam waarbij letterlijke interpretatie van de basisbronnen centraal staat. Tevens wordt salafisme bijna altijd geplaatst in de context van veiligheid of radicalisme: hetzij omdat de auteur de relatie daartussen onderzoekt, hetzij omdat de auteur verwijst naar de maatschappelijke context waarin salafisme wordt gerelateerd aan radicalisme (en door deze enkele verwijzing wordt salafisme weliswaar niet gelijkgesteld met radicalisme, maar wel in de context van radicalisme geplaatst). De toepassing van deze definities en termen op de Nederlandse islamitische geloofsgemeenschappen leidt in de literatuur tot nadere aanpassingen en nuanceringen, wat regelmatig leidt tot begripsverwarring.

2. *Welke salafistische stromingen komen voor in Nederland, en wat zijn mogelijke verbanden tussen de verscheidene stromingen?*

Vanaf 2006 wordt consistent de driedeling van Wiktorowicz gebruikt (apolitieke, politieke en jihadistische salafisten) maar op dit theoretisch kader worden door onderzoekers allerlei uitzonderingen gemaakt zodra de personen en groeperingen binnen die categorieën nader bestudeerd worden, wat regelmatig leidt tot verwarrende sub-categorisering. Om deze redenen is het moeilijk om te spreken van 'stromingen' binnen het salafisme.

3. *Wat is de omvang van de salafistische gemeenschap(pen)?*

Er zijn op dit moment slechts twee schattingen beschikbaar van aantallen 'salafisten' in Nederland. Deze schattingen lopen nogal uiteen (20.000-30.000 in 2007 en 40.000-60.000 in 2010). Enkele jaren later, in 2015 stelden de AIVD en NCTV echter dat het aantal niet is vast te stellen vanwege de grote interne diversiteit.

4. *Wat is het interne discours binnen de salafistische gemeenschap(pen)?*

Binnen de salafisten is sprake van grote meningsverschillen over theologische kwesties. Daarnaast blijkt met name uit de sociaal-wetenschappelijke literatuur dat de theologische ideologie en haar retoriek aanzienlijk kan afwijken van de praktische uitvoering daarvan. Dit onderscheid wordt vooral gevoed door de gevoelde noodzaak van salafisten om zich te voegen naar de Nederlandse context (zie ook hierna, onder 'Aanpassing') en de individualistische invulling die zij geven aan hun geloofsbeleving.

5. *Wat is de maatschappelijke impact van de salafistische gemeenschap(pen)?*

De 'impact' van salafisten en salafisme op 'de maatschappij' kan verdeeld worden in impact op mede-salafisten, op moslims, op niet-moslims en op de maatschappij als zodanig. De literatuur geeft vooral inzicht in de impact die salafisten hebben op mede-salafisten en mede-moslims. In het geval van mede-salafisten is enerzijds sprake van onderlinge strengheid over navolging van de strikte regels, anderzijds van een warm bad van verbondenheid en onderlinge steun. Ten aanzien van kinderen die lessen volgen bij een salafistisch centrum wijzen Pels ea (2016) vooral op meerdere risico's bij hun ontwikkeling en participatiekansen in de samenleving. Sommige auteurs – inclusief de AIVD en NCTV – wijzen op de emancipatoire rol die het salafisme speelt voor veel jongvolwassen moslims. In het geval van de impact op andere moslims schept de literatuur vooral een beeld van confrontatie: salafisten wijze gedragingen van moslims af als onvoldoende 'pure' islam, en kunnen daar zeer onverdraagzaam in zijn.

Ten aanzien van de impact die salafisten zouden hebben op de maatschappij wordt in de vroege literatuur van met name de AIVD en NCTV gewezen op de bedreiging die zouden zijn voor de Nederlandse samenleving vanwege onverdraagzaam isolationisme, afwijzing van de westerse democratische rechtsorde en het geoorloofd achten van geweld in bepaalde omstandigheden. Later, in 2015, geven AIVD en NCTV aan dat deze kenmerken niet toegeschreven kunnen worden aan alle salafisten, en dat bij "de meeste" en "vele" salafisten de onverdraagzame kenmerken van het salafisme niet in praktijk worden gebracht. Dat komt overeen met het beeld dat al sinds 2009 oprees uit de sociaal-wetenschappelijke literatuur: salafisten wijzen de Nederlandse samenleving over het algemeen niet af en streven evenmin diep ingrijpende veranderingen na. Dit laat onverlet dat er nog steeds staatsgevaarlijke individuen zijn die hun opvattingen rechtvaardigen met een salafistisch-georiënteerd gedachtegoed.

Overige vormen van impact die salafisten (kunnen) hebben op de Nederlandse samenleving, zoals de invloed van hun gedragingen en fysieke verschijning in de publieke ruimte, of de beeldvorming die daarmee wordt opgeroepen (of bevestigd) in de Nederlandse samenleving, komt in de geraadpleegde literatuur niet aan de orde.

6. *Wat is het aanpassingsvermogen van salafisten in de context van de Nederlandse democratische rechtsorde?*

Er is onder salafisten sprake van een toenemende aanpassing aan de Nederlandse samenleving. Deze aanpassing vereist van salafistische zijde echter een extra inspanning, omdat deze samenleving niet wordt ervaren als verwelkomend. De motieven voor aanpassing – overtuiging, pragmatisme – lopen uiteen. Daarbij hanteren de salafisten echter wel de eis dat zij binnen de kaders van de Nederlandse rechtsorde hun eigen religieuze levenswijze kunnen handhaven.

7. *Wat is de invloed vanuit andere landen (binnen de EU en de MENA regio) op de salafistische gemeenschap(pen) in Nederland?*

In de literatuur wordt met name naar Saoedi-Arabië verwezen als land dat veel invloed zou hebben op het salafisme in Nederland. Deze invloed is zowel ideologisch als materieel (financiële steun, literatuur), maar de van deze steun is niet duidelijk, en evenmin of het gaat over de Saoedische overheid, particuliere organisaties, of individuen. Daartegenover staat Marokko, dat juist een tegengestelde, namelijk anti-salafistische, invloed probeert uit te oefenen op het salafisme.

8. *In welke behoeften van de brede moslimgemeenschap in Nederland voorzien de salafistische gemeenschap(pen) en organisaties?*

Uit de literatuur blijkt dat salafisme voorziet in behoeften van jongeren (zowel mannen als vrouwen, en zowel moslims als bekeerlingen). Deze behoeften zijn divers, want betreffen vragen over maatschappelijke kwesties, zingeving, persoonlijke problematiek en kennis over de islam. Het salafisme biedt duidelijkheid, en de salafistische predikers geven antwoord op zowel maatschappelijke als persoonlijke en kennisvragen. Zo krijgt de jonge moslim manieren aangeboden om zich te positioneren in de complexe Nederlandse samenleving die niet altijd even vriendelijk is naar islam en moslims. De activiteiten van de salafistische centra en de bijbehorende sfeer van broeder- en zusterschap dragen bij aan de sociale binding van de jongeren die daar komen.

9. *Welke kennis over het salafisme in Nederland ontbreekt er?*

Afgezien van bepaalde onderzoeksmethoden, die in deze studie nader worden toegelicht, ontbreken in de huidige literatuur over Nederlands salafisme de volgende onderwerpen:

- Salafisme in Nederlands-religieuze context

Een breder inzicht in het Nederlands salafisme kan worden verkregen als het wordt geplaatst in de context van geloofsbeleving in Nederland, en in het bijzonder in de geloofsbeleving van moslims in Nederland.

- Relaties met grensgebieden

De relatie tussen salafisme en jihadisme, enerzijds, en tussen salafisme en 'alledaagse' islam, anderzijds, komt in de literatuur weinig aan de orde, terwijl er aanwijzingen zijn dat er veel sprake is van overlap tussen deze categorieën.

- De conservatief-gelovige, betrokken moslim

Actueel is de vraag hoe een groeiende groep jonge moslims vormgeeft aan het handhaven van zeer strikte interpretaties van de islam, en tegelijkertijd actief deelneemt aan de samenleving, hetzij binnen de eigen gemeenschap, hetzij binnen de maatschappij.

- Impact en polarisatie

Onvoldoende bekend is of, en hoe het salafisme in brede zin impact heeft in Nederland. Uit de literatuur blijkt bijvoorbeeld dat radicalisering van salafisten mede wordt ingegeven door de wijze waarop in de maatschappij wordt gesproken en gedacht over islam, en deze radicalisering – retorisch, of in gedrag, of in handelingen – leidt weer tot weerstand binnen de maatschappij. Inzicht in de dialectiek van deze polarisatie is echter nog beperkt en verdient nader onderzoek.

Conclusies

Een onvolledig beeld

Uit de wetenschappelijke literatuur over 'salafisme' in Nederland van 2004 tot 2018 kunnen we concluderen dat de wijze waarop deze term in het publieke en politieke debat wordt gebruikt, namelijk als een enkelvoudige beweging die negatief of zelfs gevaarlijk zou zijn voor de Nederlandse samenleving, anno 2018 een onvolledig en soms zelfs onjuist beeld geeft van de werkelijkheid. Dit beeld is niet opzettelijk gecreëerd, maar is de resultante van de wijze waarop het onderzoeksveld naar salafisme zich in de loop der jaren heeft ontwikkeld.

Ontwikkelingen in onderzoek

Tussen 2004 en 2008 legden onderzoekers naar salafisme in Nederland zich vooral toe op de mogelijke veiligheidsdreiging van het salafisme. Deze benadering, en de toonaangevende studies die zij opleverde, heeft zijn invloed gehad op het maatschappelijk debat, maar ook op het onderzoeksveld dat vervolgens ontstond. Ander onderzoek, dat zich meer richtte op de personen en identiteitsbeleving van salafisten, kwam pas later op gang. Zij hanteerden niet zozeer de top-down benadering vanuit de ideologie, maar de bottom-up benadering vanuit de personen zelf. Daaruit bleek dat individuele handelswijzen en interpretaties van salafistische individuen aanzienlijk kunnen afwijken van de salafistische ideologie.

Ontwikkelingen in salafisme

De andere reden waarom het beeld van het salafisme vandaag de dag 'onvolledig en soms zelfs onjuist' is, heeft te maken met de ontwikkelingen binnen het salafisme in Nederland zelf. In de literatuur wordt in toenemende mate melding gemaakt van de diversiteit onder de salafisten en de verschillende manieren waarop zij uiting geven aan hun religieuze levenswijze. Daarin blijkt dat het 'onverdraagzame isolationisme, parallellisme en anti-integrisme', wat kenmerkend was voor 'de salafist', alleen nog voorbehouden was aan een steeds kleinere groep salafisten, en dat de overige salafisten zich juist wel wilden verhouden tot de Nederlandse samenleving.

Aantrekkingskracht van salafisme

Uit de literatuur blijkt voorts hoezeer het salafisme, en zeker de wijze waarop het is georganiseerd in Nederland, bijdraagt aan de behoeften die leven onder moslimjongeren. Het salafisme biedt zingeving, kennis en duidelijkheid, de saamhorigheid voorziet in sociale warmte en de salafistische predikers geven antwoord op persoonlijke en kennisvragen. Zo krijgt de jonge moslim handvatten aangeboden om zich te positioneren in de complexe Nederlandse samenleving die niet altijd even vriendelijk is naar islam en moslims.

Aanpassing en verzet van salafisten aan Nederland

De literatuur signaleert sinds 2009 dat onder salafisten sprake is van een toenemende aanpassing aan de Nederlandse samenleving. Aanpassing aan de Nederlandse samenleving vereist van salafistische zijde echter een extra inspanning, omdat deze samenleving niet wordt ervaren als verwelkomend. De motieven voor aanpassing – overtuiging, pragmatisme – lopen uiteen. Daarbij hanteren de salafisten echter wel de eis dat zij binnen de kaders van de Nederlandse rechtsorde hun eigen religieuze levenswijze kunnen handhaven.

Ideologie en retoriek

De literatuur laat zien dat Nederlandse salafisten ideologisch enorm verdeeld zijn. Daarnaast blijkt dat de theologische ideologie en haar retoriek niet altijd overeenkomen met de praktische uitvoering daarvan. Dit verschil wordt vooral gevoed door de gevoelde

noodzaak van salafisten om zich enerzijds af te zetten tegen de Nederlandse samenleving die hen zou afwijzen, en anderzijds om zich toch te voegen naar de Nederlandse context. Het afzetten gebeurt vooral door vormen van verbaal en schriftelijk 'verzet' die volgens de literatuur vooral retorisch is, met veel grootspraak in demonstraties en op sociale media, inclusief het demonstratief steunen van gewelddadige acties in het buitenland. Tevens wijst de literatuur er op dat bepaalde vormen van deze retoriek bedoeld of onbedoeld als 'extremistische propaganda' kan worden aangemerkt.

'Salafisme'

Kunnen we op grond van het voorgaande nog spreken van 'salafisme' en 'salafisten'? Met name uit de literatuur van na 2008 blijkt dat deze termen moeilijk te hanteren zijn voor de Nederlandse werkelijkheid. In de literatuur bestaat weliswaar redelijke consensus over de definitie van de term salafisme zolang deze als containerbegrip wordt gebruikt voor een 'brede stroming', of 'spectrum van stromingen' binnen de islam die 'conservatief', of 'ultra-orthodox' is en streeft naar een 'zuivere' islam, waarbij de letterlijke interpretatie van de basisbronnen centraal staat. Maar vervolgens brengen onderzoekers allerlei onderverdelingen aan om de diversiteit binnen de Nederlandse salafisten gemeenschap aan te geven. Ook is opvallend dat deze definitie niets zegt over radicalisme of gevaarzetting voor de Nederlandse samenleving, ofschoon dat wel de aanname is die in een toonaangevend deel van de literatuur wordt gemaakt. Nu de AIVD en NCTV sinds 2015 aangeven dat het daarbij om zeer kleine aantallen gaat, en de literatuur aangeeft dat het puriteinse islamitische gedachtegoed zoals het salafisme niet automatisch leidt tot radicalisme of geweld, is het te begrijpen dat de terminologie tot verwarring leidt.

1 Inleiding

Wat is salafisme? In beleid, wetenschappelijke studies en politiek debat wordt op uiteenlopende wijzen betekenis gegeven aan de term salafisme. Dat leidt regelmatig tot misverstanden. De Directie Samenleving en Integratie van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid heeft daarom opdracht gegeven tot het maken van een overzicht: wat zijn de laatste wetenschappelijke (en empirische) inzichten over de concrete manifestatievormen van het salafisme in Nederland? De Directie wil graag weten welke wetenschappelijke en gevalideerde onderzoeken de afgelopen vijftien jaar hebben plaatsgevonden over het salafisme in Nederland en wat de belangrijkste inzichten en rode draden zijn uit deze publicaties.

De directie Samenleving en Integratie formuleerde de volgende deelvragen**:**

1. Wat is, volgens de laatste wetenschappelijke stand van zaken, de beste omschrijving van 'salafisme'? En, uitgaande van deze omschrijving:
2. Welke salafistische stromingen komen voor in Nederland, en wat zijn mogelijke verbanden tussen de verscheidene stromingen?
3. Wat is de omvang van de salafistische gemeenschap(pen)?
4. Wat is het interne discours binnen de salafistische gemeenschap(pen)?
5. Wat is de maatschappelijke impact van de salafistische gemeenschap(pen)?
6. Wat is het aanpassingsvermogen van salafisten in de context van de Nederlandse democratische rechtsorde?
7. Wat is de invloed vanuit andere landen (binnen de EU en de MENA regio) op de salafistische gemeenschap(pen) in Nederland?
8. In welke behoeften van de brede moslimgemeenschap in Nederland voorzien de salafistische gemeenschap(pen) en organisaties?
9. Welke kennis over het salafisme in Nederland ontbreekt er?

De antwoorden op deze vragen worden achtereenvolgens gegeven in hoofdstuk 2. Daartoe onderzoeken wij in deze studie alle relevante wetenschappelijke literatuur die over salafisme in Nederland is verschenen in de periode 2004-2018. De bevindingen uit die literatuur zetten we in deze studie op een rij aan de hand van negen deelvragen die door de opdrachtgever zijn geformuleerd. Bezien zal worden of, en hoe, de wetenschappelijke literatuur van de afgelopen vijftien jaar antwoord geeft op deze vragen.

Deze studie laat op veel punten zien hoe en waarom er onduidelijkheid is ontstaan over het gebruik van de term salafisme. Niettemin zullen wij de term 'salafisme' in dit rapport blijven gebruiken, niet als helder gedefinieerd begrip, maar als containerbegrip van een 'brede stroming', of 'spectrum van stromingen' binnen de islam die 'conservatief', of 'ultra-orthodox' is en streeft naar een 'zuivere' islam waarbij letterlijke interpretatie van de basisbronnen centraal staat. Deze of een soortgelijke definitie wordt unaniem in de literatuur gehanteerd, inclusief door de AIVD en NCTV[1]. Deze definitie is zeer neutraal, en er blijkt niets uit van de negatieve connotatie die met name in het politieke en publieke debat vaak aan deze term wordt verbonden. Hoe en waarom deze term – al dan niet terecht - toch zo'n negatieve invulling heeft gekregen zal in de loop van deze studie blijken. Eveneens zal blijken dat onderzoekers nadere invullingen geven aan deze brede definitie, wat heeft geleid tot de uiteenlopende categoriseringen waar kamerlid Bosma in 2004 over verzuchtte:

1 Deze acroniemen staan voor: Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, en Nationale Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid.

"Ik lees allerlei termen: dawa-salafisme, gewoon salafisme, jihadisme, islamisme. Ook «jihadi-salafisten» haal ik uit het [AIVD] rapport. Vanavond had de VVD het over het radicale jihadisme. Ik hoor graag van de Minister de onderscheidende kenmerken van al die stromingen, die blijkbaar uit elkaar te houden zijn. Ik heb geen flauw idee waarvoor ze staan. Ik hoor graag waar dat allemaal begint en eindigt."[2]

1.1 Literatuuronderzoek: afbakening

Vanwege de geringe tijdsduur die ons is gegeven voor deze studie zullen we ons beperken tot de literatuur die zich uitdrukkelijk met 'salafisme' bezighoudt. Wij beseffen dat we daarmee mogelijkerwijs literatuur mislopen over islamitische stromingen of opvattingen die inhoudelijk als salafisme aan te merken zouden zijn, of die meer inzicht zouden geven in het salafisme, maar dat is helaas de consequentie van de tijdslimiet.

In deze studie is alle literatuur opgenomen die a) wetenschappelijk is of, zoals de AIVD-rapporten, van wetenschappelijke betekenis is, en die b) zich bezighoudt met het fenomeen 'salafisme' in Nederland. (Zie Bijlage 1 voor een overzicht van deze literatuur). De gepubliceerde rapporten van AIVD en NCTV[3] zijn hier ook aan toegevoegd, enerzijds omdat zij belangrijke aanknopingspunten blijken te zijn voor veel wetenschappers, anderzijds omdat daarin veel veldwerk is verricht (ofschoon dit niet controleerbaar is, wat het wetenschappelijk gehalte ervan tenietdoet).

In deze studie zijn niet meegenomen de omvangrijke niet-wetenschappelijke bijdrage aan de discussies, zoals publicaties van journalisten, politici en opiniemakers, en de beleidsdocumenten van lagere en hogere overheden. Ofschoon deze bijdragen regelmatig van hoog niveau zijn, en een belangrijke bijdrage leveren aan de manier waarop dit onderwerp wordt bezien, heeft de opdrachtgever nadrukkelijk gevraagd om een analyse van wetenschappelijk onderzoek.

Een verdere beperking in deze literatuurstudie is ingegeven door de manier waarop het wetenschappelijk veld in Nederland zich heeft ontwikkeld. Er is namelijk een tamelijk strikte verdeling ontstaan tussen drie onderzoeksterreinen, die elk ook een eigen disciplinaire benadering hebben, namelijk de studie van islam-als-geloof (vooral het domein van theologen en religiewetenschappers), het salafisme (vooral het domein van sociale wetenschappers) en jihadisme (gedomineerd door terrorisme- en veiligheidsdeskundigen). Voor zover wij kunnen overzien is onderlinge verwijzing of kruisbestuiving tussen deze drie domeinen zeer gering. Nu de vragen door de opdrachtgever zo nadrukkelijk zijn gericht op het 'salafisme', blijven de terreinen van de 'gewone' islam en het gewelddadig jihadisme in deze studie onderbelicht, omdat de terminologie van 'salafisme' daar nauwelijks wordt gehanteerd. Op het terrein van het jihadisme wordt weliswaar een enkele keer gesproken over 'salafisme' en die literatuur is in deze studie ook meegenomen, maar voor het overige hanteert die literatuur termen als 'radicalisme' en 'extremisme', wat buiten de vraagstelling van deze studie valt.

Tenslotte zullen wij ons nadrukkelijk beperken tot de vragen zoals deze door de opdrachtgever zijn gesteld. Dat betekent dat allerlei verschijnselen die wellicht relevant zijn voor het begrip van het salafisme onbesproken zullen blijven, zoals de bredere religieuze context van Nederland, de manieren waarop moslims in Nederland hun geloof vormgeven, het publieke en politieke debat, radicalisering, terrorisme en de nationale veiligheid.

De term salafisme werd voor het eerst in het AIVD jaarverslag van 2002 gebruikt om dit verschijnsel in Nederland te beschrijven. Voor die tijd werd onderzoek vooral beheerst door de termen 'politieke islam' en 'islamisme' (zie o.a. BVD 1998); deze termen komt men in de literatuur naar salafisme nauwelijks meer tegen. De term salafisme werd in

2 Kamerstuk (2014), Verslag algemeen overleg over werkzaamheden Inlichtingen- en veiligheidsdiensten in 2013, Den Haag.

3 Tot 2012 heette de NCTV de NCTb (Nationale Coördinator Terrorismebestrijding).

2004 voor het eerst centraal gesteld en uitgebreid behandeld in het AIVD rapport *Van Dawa tot Jihad*, dat tevens een baanbrekend onderzoek was op dit gebied en, zoals wij zullen zien, een richtinggevend document voor later onderzoek. Het jaar 2004 hanteren wij daarom als startpunt voor deze literatuurstudie.

1.2 Vijftien jaar wetenschappelijke literatuur over salafisme in Nederland

Deze literatuurstudie staat niet op zichzelf; de overheid heeft in 2009 al opdracht gegeven tot een degelijke studie (A. Fermin, *Islamitische en extreem-rechtse radicalisering in Nederland*, WODC 2009), waarin de eerste onderzoeksvraag[4] en de te bestuderen literatuur in hoge mate overeenkomen met ons onderzoek. In voorliggende studie is onderzoek gedaan naar in totaal 49 titels over salafisme (zie Bijlage 1). Voor zover wij kunnen overzien is dat alle belangrijke literatuur die is verschenen over het salafisme in Nederland (met inachtneming van de beperkingen die wij ons in paragraaf 1.1 hebben gesteld) tot 2018.

Onderzoek: zelfstandig en in opdracht

Van de 49 titels zijn 20 publicaties verricht door of in opdracht van de overheid (zie Bijlage 2). Deze 20 publicaties bestaan uit 7 AIVD onderzoeksrapporten en 13 onderzoeken in opdracht van ministeries en gemeenten. De overige 29 onderzoeken die niet in opdracht van de overheid zijn uitgevoerd, noemen wij zelfstandige studies, bestaande uit proefschriften, artikelen in wetenschappelijke tijdschriften, wetenschappelijke boeken en bundels.

Het onderscheid tussen zelfstandig verricht onderzoek en onderzoek verricht in opdracht van de overheid is van belang aangezien de vraagstelling kan verschillen. De overheid heeft, om begrijpelijke redenen, specifieke vragen waar zij antwoord op wil teneinde beleid te kunnen ontwikkelen. Wetenschappers, daarentegen, hebben geen 'agenda' anders dan algemene interesse en nieuwsgierigheid naar bepaalde verschijnselen.

Onderzoeksvraag en relevantie

Het merendeel van de literatuur plaatst het onderzoek in de context van het salafisme als maatschappelijk gevaar vanwege haar (niet altijd gedefinieerde) 'radicalisme' (zie Bijlage 2). In sommige gevallen is dat gevaar een aanname die aan de studie voorafgaat (oa. Slootman en Tillie, 2006; Veldhuis en Bakker, 2009; de Graaf, 2010), in andere gevallen wordt het gevaar vermeld in een maatschappelijke sfeerschets die voorafgaat aan het onderzoek (oa. Gielen, 2008; Moors en Jacobs, 2009; Geelhoed, 2011; Nassau, 2017).

Voor zover het maatschappelijk gevaar zich uit in gewelddadigheden (de zogenoemde 'salafi-jihadis') komt dit maar zeer beperkt aan de orde in de literatuur over Nederlands salafisme - dit onderwerp lijkt meer het terrein te zijn van studies over terrorisme. Met name na 2008 verschijnt in de literatuur over Nederlands salafisme iets meer onderzoek, maar nog steeds in beperkte mate, naar persoonlijke zingeving, religieuze identiteiten en de rol van de moskee – dit onderwerp lijkt meer het terrein te zijn van de studies over ('gewone') islam.

4 Deze vraag luidt "Wat is het gedachtegoed van de radicale islam en extreem-rechts in Nederland, hoe organiseren zij zich, tot welke extreme gedragingen gaan zij over en hoe verhouden zij zich tot de omgeving?", waarbij Fermin als uitgangspunt hanteert dat "In Nederland het salafisme de meest voorkomende manifestatie [is] van het islamitisch radicalisme." (12).

Methoden van onderzoek

Van de 49 titels bestaan 30 titels uit onderzoek waarin origineel onderzoek is verricht, bijna altijd op basis van veldwerk (zie Bijlage 2). Daarvan zijn 7 verricht door de AIVD (die wij hier vermelden op basis van de onbevestigde aanname dat voor deze rapportages veldwerk is verricht), 10 in opdracht van de overheid en 13 zelfstandige studies. Bij deze zelfstandige studies betreft het voornamelijk antropologisch veldwerk, waarbij het merendeel kwalitatief onderzoek is (dat wil zeggen beperkt tot een kleine groep respondenten) en 1 kwantitatief onderzoek (dat wil zeggen een groter survey-onderzoek op basis van vragenformulieren - Roex ea. 2010). Het veldwerk van een onderzoek dient regelmatig als basis voor meerdere publicaties. Van de 42 titels (zonder AIVD onderzoeken) zijn 17 titels de verdere uitwerking of afgeleiden van eerder verricht onderzoek.

Afgezien van het enige kwantitatieve survey-onderzoek (Roex ea. 2010) en het niet-verifieerbare onderzoek verricht door de AIVD, is bij het antropologische veldwerk sprake van onderzoek op basis van een zeer kleine groep respondenten, en sommige onderzoekers vallen bij nieuw onderzoek terug op diezelfde groep respondenten (o.a. Roex 2010 en 2013; Slootman en Tillie 2006 en Slootman ea. 2009). Daar is wetenschappelijk niets mis mee, maar het is van belang te beseffen dat uit de huidige stand van de wetenschappelijke literatuur over Nederlandse salafisten niet de conclusie getrokken kan worden dat we een alomvattend en sluitend beeld hebben van 'de salafisten' in Nederland. De geringe omvang van de onderzoeksgroep van salafisten is enerzijds te wijten aan de vorm van onderzoek: de voorkeur voor kwalitatief onderzoek betekent weliswaar dat de onderzoeker meer inzicht krijgt in de beweegredenen van de respondenten, maar deze groep respondenten is noodgedwongen wel beperkt in aantal. Anderzijds lopen onderzoekers tegen de situatie aan dat de Nederlandse moslimgemeenschap als zodanig, en de salafistische gemeenschap in het bijzonder, zeer terughoudend is om medewerking te verlenen aan onderzoek.

2 Beantwoording onderzoeksvragen

In dit hoofdstuk geven we in de achtereenvolgende paragrafen antwoord op de volgende negen onderzoeksvragen:

2.1 Omschrijving van het 'salafisme'

Wat is, volgens de laatste wetenschappelijke stand van zaken, de beste omschrijving van 'salafisme'?

Algemene bevindingen:

A. De definities welke in de literatuur worden gehanteerd voor 'salafisme' zijn redelijk consistent.

De term 'salafisme' wordt in de wetenschappelijke literatuur gebruikt voor:

- een 'brede stroming', of 'spectrum van stromingen' binnen de islam,
- die 'conservatief', of 'ultra-orthodox' is,
- en streeft naar een 'zuivere' islam waarbij letterlijke interpretatie van de basisbronnen centraal staat.

Slechts een enkele onderzoeker ziet af van de term 'salafisme' en hanteert een eigen indeling, zoals Geelhoed (*Purification And Resistance*, proefschrift 2011) die spreekt van 'gematigden' en 'fundamentalisten', en de laatste categorie opdeelt in 'orthodoxen', 'radicalen' en 'extremisten.' (67-72). Eerder hadden de onderzoekers Nabben, Yeşilgöz en Korf in *Van Allah tot Prada: Identiteit, leefstijl en geloofsbeleving van jonge Marokkanen en Turken* (2006) eveneens een eigen indeling gemaakt: conformist, neo-orthodox, flexibel, hedonist en escapist. Deze indelingen zijn echter niet aangeslagen, en de terminologie van het 'salafisme' blijft heersend in de wetenschappelijke literatuur.

B. In bijna alle geraadpleegde literatuur wordt salafisme geplaatst in de context van veiligheid of radicalisme. In de meeste gevallen is dat omdat de relatie tussen salafisme en radicalisme het onderwerp van onderzoek is. Maar ook in de onderzoeken die niet gaan over radicalisme, maar alleen over salafisme, wordt regelmatig gewezen op de maatschappelijke situatie waarin salafisme wordt geassocieerd met radicalisme. Hiermee wordt salafisme weliswaar niet gelijkgesteld met radicalisme, maar wel in de context van radicalisme geplaatst.

Maar de definities zijn aanzienlijk minder consistent zijn wanneer 'salafisme' wordt gebruikt in de context van haar religieuze omgeving, of wanneer deze wordt gekoppeld aan de (niet altijd duidelijk omschreven) term 'radicalisme'. Enkele voorbeelden:

> De AIVD omschrijft salafisten in *Van Dawa tot Jihad* (2004) als "radicaal-islamitische puriteinen" en stelt dat hedendaags salafisme steeds meer is opgeschoven in "conservatief-ultra-orthodoxe" richting en synoniem is geworden aan het wahhabisme (26).

> Fermin in *Islamitische en extreem-rechtse radicalisering in Nederland* (2009) stelt salafisme in Nederland gelijk aan "islamitisch radicalisme" (12), maar later spreekt hij - verwijzend naar ander onderzoek - over salafisten "die niet geradicaliseerd waren" (24).

> Roex e.a. definiëren in *Salafisme in Nederland: aard, omvang en dreiging* (2010) salafisme als "een verzamelterm voor verschillende soennitische orthodox-islamitische stromingen" (2) waarbij de salafisten behoren tot de "ultraorthodoxen." (o.a. 17, 76). De onderzoekers maken nadrukkelijk onderscheid tussen orthodoxe en salafistische moslims, waarbij "streng-orthodoxen" eerder aansluiting zullen vinden bij het salafistisch gedachtegoed (278).

> Van Nassau hanteert in *Salafistische moskeeorganisaties in Nederland* (2017: 7) de niet nader gedefinieerde terminologie van "orthodox-fundamentalistische" invulling van het islamitische geloof.

Dit zijn slechts enkele voorbeelden van de wijze waarop de betekenis van de term 'salafisme' complex wordt zodra het wordt bestudeerd binnen de diversiteit van islam in Nederland, of in de context van radicalisme. De verklaring voor deze terminologische complexiteit ligt mogelijk in de volgende factoren:

A. De vroege studies naar salafisme richtten zich vooral op de wijze waarop de salafisten zich verhouden tot de samenleving (o.a. AIVD 2004, Buijs 2006). Hiervoor werd de driedeling van apolitiek, politiek en jihadistisch salafisme gebruikt (zie ook, paragraaf 2.2.). In latere studies (o.a. De Koning 2008, Roex ea. 2010, Roex 2013, Geelhoed 2013) werd ook gekeken naar de geloofsbeleving van de salafisten en hun interne verhoudingen binnen de geloofsgemeenschap. Daarvoor was een andere terminologie nodig.

B. Aangezien het wetenschappelijk onderzoek naar salafisme in Nederland vooral van sociaal-wetenschappelijke aard is, ontbreekt het aan een (religiewetenschappelijk) terminologisch instrumentarium om onderverdelingen naar geloofsbeleving te kunnen maken. Ook wordt geen aansluiting gezocht bij terminologie die wordt gebezigd voor andere Nederlandse geloofsgemeenschappen. Roeland ea. 2010 en Beekers 2015 vormen hierop de uitzondering: Roeland ea. zien parallellen in religiebeleving tussen Nederlandse New Agers, evangelicale protestanten en jonge Marokkaans-Nederlandse moslims; Beekers vergelijkt de "strikte geloofsbeleving" van jongvolwassen Soennitische moslims en Protestantse christenen in Nederland.

C. Een andere reden die lijkt te bestaan voor deze complexiteit is dat salafisme, in navolging van AIVD rapporten, door sommige studies wordt bestempeld als 'radicaal' of anderszins in verband wordt gebracht met gewelddadige of maatschappij-ondermijnende manifestaties. Deze vaststelling leidt tot definitieproblemen: want als salafisme in diezelfde studies eerst wordt omschreven als een ultra-orthodoxe stroming die zich toelegt op de zuivere islam, en deze stroming vervolgens 'radicaal' wordt genoemd in de zin van gevaarlijk, dan wordt daarmee gesuggereerd dat religieuze ultra-orthodoxie als zodanig radicaal en gevaarlijk zou zijn. Het is vaak onduidelijk of dat ook zo wordt bedoeld. De misverstanden hierover hebben echter wel aanleiding gegeven voor diverse auteurs om te waarschuwen voor het 'securitiseren' (ofwel, het te beschouwen als een veiligheidsrisico of -probleem) van religie in het algemeen en islam in het bijzonder (o.a. de Graaf 2011, Vellenga 2011).

Conclusie

In de literatuur bestaat in het algemeen consensus over de term 'salafisme' als een 'brede stroming', of 'spectrum van stromingen' binnen de islam die 'conservatief', of 'ultra-orthodox' is en streeft naar een 'zuivere' islam waarbij letterlijke interpretatie van de basisbronnen centraal staat.

Een andere consistentie in de literatuur is dat salafisme bijna altijd wordt geplaatst in de context van veiligheid of radicalisme: hetzij omdat de auteur doelgericht de relatie onderzoekt tussen salafisme en radicalisme, hetzij omdat de auteur verwijst naar de maatschappelijke context waarin salafisme wordt gerelateerd aan radicalisme (en door deze enkele verwijzing wordt salafisme weliswaar niet gelijkgesteld met radicalisme, maar wel in de context van radicalisme geplaatst).

Deze eenduidigheid in definitie blijkt echter niet altijd makkelijk toepasbaar in de bredere context van de Nederlandse islamitische geloofsgemeenschappen, of binnen het Nederlandse religieuze landschap, of in relatie tot radicalisme. De gehanteerde definitie wordt dan nader aangepast, wat regelmatig leidt tot begripsverwarring.

2.2 Stromingen van salafisme

Welke salafistische stromingen komen voor in Nederland, en wat zijn mogelijke verbanden tussen de verscheidene stromingen?

Algemene bevinding

Vanaf 2006 wordt in de Nederlandse literatuur consistent de driedeling van Wiktorowicz (2006) gebruikt (apolitieke, politieke en jihadistische salafisten). Simpel samengevat zijn de apolitieke salafisten degenen die zich isoleren van de maatschappij terwijl de politieke salafisten juist betrokken zijn bij de maatschappij. Deze twee categorieën wijzen geweld af, terwijl de derde categorie, de jihadistische salafisten, zich onderscheiden door de goedkeuring van het gebruik van geweld.

Maar in de toepassing op de Nederlandse context blijkt dat deze driedeling vaak nadere uitwerking en aanpassing behoeft, omdat er veel overlap blijkt te bestaan tussen de diverse categorieën, of verdere nuanceringen nodig blijken. Enkele voorbeelden:

> De AIVD signaleert in *Radicale dawa in verandering. De opkomst van islamitisch neoradicalisme in Nederland* (2007) een toename van "radicale dawa-bewegingen" en betitelt dit proces als de opkomst van "islamitisch neoradicalisme" die "vooral tot uiting komt binnen het salafisme"(12). Later blijkt dat het vooral het politieke salafisme betreft (27) en deze stroming wordt vanaf pagina 33 wordt aangeduid als "dawa-salafisme".

> De Koning in Zoeken naar een zuiver islam (2008):
> "Zowel bij de gepolitiseerde salafi's als de selefies[5] (…) volgt er ook een fysieke isolatie van een vijandige, gecorrumpeerde en decadente samenleving. Dit laatste lijkt echter te verminderen bij de gepolitiseerde salafi." (375)

> Roex, van Stiphouten Tillie in *Salafisme in Nederland: aard, omvang en dreiging* (2010): [over 'politieke salafis':] "Hoewel ze de democratie als inferieur zien, vinden ze het toegestaan om hier toch aan deel te nemen vanuit pragmatische overwegingen. Als politieke bemoeienis ten bate komt van de gemeenschap, dan is deze wenselijk. Sommigen vinden het dan ook toegestaan deel te nemen aan de democratie zodat hun positie en invloed kan worden verbeterd en vergroot." (21)

> Slootman, Tillie, Majdy en Buijs in *Salafi-jihadi's in Amsterdam: portretten* (2009): De geïnterviewde moslims, die worden aangemerkt als salafi-jihadis, blijken wel jihad te verheerlijken, maar dit niet nodig te vinden in Nederland, en zij spreken wel van 'haat en vijandschap' maar blijken in praktijk een gewone omgang met Nederlanders te hebben. (31)

> De AIVD en NCTV merken in hun rapport *Salafisme in Nederland: Diversiteit en Dynamiek* 2015) op: "Ondanks de schijnbare rigiditeit van het gedachtegoed is de salafi -beweging dynamisch en divers. Het zou mede hierom onwenselijk zijn om het gehele salafistische spectrum te brandmerken als een probleem." (14)

Theoretisch kader problematisch

De driedeling politiek, apolitiek en jihadi biedt in eerste instantie een handzaam theoretisch kader, maar er blijken diverse problemen aan te kleven:

- Het theoretisch kader wordt een benauwend korset zodra de personen en groeperingen binnen die categorieën nader bestudeerd worden. Dit verklaart wellicht ook de wildgroei aan aanvullende termen: deze zijn bedoeld om de diversiteit binnen de drie categorieën aan te geven, maar leiden vooral tot verwarring bij de buitenstaander.
- Het theoretisch kader blijkt voor sommige onderzoekers de toetssteen te zijn waar de 'salafisten' aan moeten voldoen, in plaats van andersom. De ideo-

5 A-politieke salafi's noemen zichzelf 'selefies', De Koning (2008).

logie van het salafisme wordt dan de maatstaf om gedragingen van salafisten te verklaren. Dit verklaart de observaties waarbij wordt vastgesteld dat het "opmerkelijk" is dat een salafist bepaalde gedragingen of uitspraken doet die niet voldoen aan de gehanteerde definitie van salafisme: "Zo heeft Fawaz Jneid van de As-Soennah-moskee in Den Haag opgeroepen om gebruik te maken van het stemrecht bij de Tweede Kamer-verkiezingen van 2006. Ook Ahmed Salam heeft geen bezwaar tegen politieke participatie van moslims in Nederland. (…) De standpunten van Jneid en Salam zijn opmerkelijk, omdat – zoals we hebben gezien in hoofdstuk één – de salafistische geloofsleer het concept van democratie verwerpt." (NCTV in *Salafisme in Nederland,* 2008: 46)

- De driedeling was oorspronkelijk ontwikkeld als een model dat beschrijft welke (drie) verschillende interpretaties salafisten vanuit theologisch-ideologisch oogpunt hanteren in hun relatie met de maatschappij. In Nederlands onderzoek is dit model vooral in sociaal-wetenschappelijke context geplaatst, enerzijds om de vraag te beantwoorden hoe de salafisten omgaan met de maatschappij, maar in een later stadium ook hoe de religieuze beleving van de salafisten zich verhoudt tot hun omgeving. Met deze verschuiving in de onderzoeksvragen lijkt het theoretisch model van de driedeling steeds minder geschikt te zijn.

Geen alternatief theoretisch kader

Het theoretisch kader van Wiktorowicz blijft niettemin leidend in alle onderzoeken. Afwijkende bevindingen die zijn aangetroffen onder de Nederlandse salafisten hebben geen aanleiding gevormd om te komen tot een nieuwe categorisering van salafisten, met uitzondering van twee studies:

- Slootman en Tillie (2006) spreken van 'islamitische fundamentalisten' die zij onderverdelen in 'salafisten' en 'islamisten', waarbij zij salafisten in Nederland gelijkstellen aan "orthodoxe moslims", met twee categorieën: een 'optimistische' integratieve categorie (democratisch actieve moslims) en een 'pessimistische' desintegratieve categorie (orthodox salafistische moslims).
- Roex ea (2010) verdelen 'salafisten' in vijf 'geloofsinterpretaties': de vrome volger, de vrome pragmaticus, de criticus, de salafi-pride en de fanatieke born-again (151 e.v.).

Geen van deze alternatieve onderverdelingen is echter aangeslagen. De verklaring hiervoor lijkt te liggen in de begrijpelijke behoefte van de wetenschappers om een gemeenschappelijke terminologie te hanteren. Voor sommige wetenschappers is dat echter niet altijd van harte, zoals blijkt uit de opmerking van Moors en Jacobs (2009:15): "Het is een hachelijke zaak om tegen het gemene idioom in te gaan en te pleiten voor een omzichtiger en meer beredeneerd gebruik van begrippen (…) in het publieke debat."

De vraag naar 'stromingen' binnen het Nederlandse salafisme heeft daarom geen eenduidig antwoord. Wellicht is hiervoor eerder een antwoord te vinden bij de vragen die hieronder besproken zullen worden over intern discours, maatschappelijke impact en aanpassingsvermogen.

Conclusie

Vanaf 2006 wordt consistent de driedeling van Wiktorowicz gebruikt (apolitieke, politieke en jihadistische salafisten) maar op dit theoretisch kader worden door onderzoekers allerlei uitzonderingen gemaakt zodra de personen en groeperingen binnen die categorieën nader bestudeerd worden. Deze uitzonderingen geven de complexiteit aan van de materie en duiden op de diversiteit binnen de salafistische kringen, maar leiden daardoor ook regelmatig tot verwarrende sub-categorisering. Om deze redenen is het moeilijk om te spreken van 'stromingen' binnen het salafisme.

2.3 Omvang salafistische gemeenschappen

Wat is de omvang van de salafistische gemeenschap(pen)?

In het jaarverslag 2007 schat de AIVD dat 20.000 tot 30.000 moslims in Nederland zich in meer of mindere mate aangetrokken voelen tot de 'radicale boodschap' van salafistische jongerenpredikers (42). Zij baseert zich hierbij op een schatting van het aantal bezoekers aan 'salafistische centra.' Deze centra zouden de waarden van de democratische rechtsstaat alsmede integratie in de Nederlandse samenleving "onverbloemd afwijzen" (42).

In 2010 kwam de studie *Salafisme in Nederland: aard, omvang en dreiging*, op grond van een sociologisch onderzoek onder Nederlandse moslims, met de volgende cijfers:

Van de moslims in Nederland met Marokkaanse of Turkse achtergrond is acht procent "streng orthodox" en zou hiermee gevoelig zijn voor het salafisme. Omgerekend naar de betreffende bevolkingsgroepen is dat ca. 40.000 tot 60.000 personen (Roex ea., 2010: 226). 'Streng orthodox' is door de onderzoekers gedefinieerd aan de hand van vijf gedragingen die volgens de betreffende geloofsovertuiging niet zijn toegestaan en daardoor een belemmering vormen voor de maatschappelijke participatie: "naar niet religieuze muziek luisteren, mannen die de broekspijpen voorbij de enkels dragen, de hand schudden van iemand van het andere geslacht, op plekken komen waar mannen en vrouwen gezamenlijk aanwezig zijn, en anderen feliciteren met niet-islamitische feestdagen." Als minstens een van deze handelingen niet wordt toegestaan, valt de respondent onder streng orthodox; dus in hogere mate vatbaar voor het salafisme (Roex, 2010: 224-226).

In 2015 werd in het AIVD/NCTV-rapport *Salafisme in Nederland: diversiteit en dynamiek* gesteld: "Het precieze aantal 'volgelingen' is niet vast te stellen vanwege de eerder beschreven diversiteit en diffuse begrenzing van de beweging." (7)

Conclusie

Er zijn op dit moment slechts twee schattingen beschikbaar van aantallen 'salafisten' in Nederland. Deze schattingen lopen nogal uiteen (20.000-30.000 in 2007 en 40.000-60.000 in 2010) wat zou kunnen wijzen op een enorme toename in korte tijd, maar ook verklaard kan worden door de uiteenlopende wijzen waarop de cijfers zijn vastgesteld. Enkele jaren later, in 2015 stelden de AIVD en NCTV echter dat het aantal niet is vast te stellen vanwege de grote interne diversiteit.

2.4 Intern discours

Wat is het interne discours binnen de salafistische gemeenschap(pen)?

Algemene bevindingen

Wij definiëren 'intern discours' als de interne discussies die onder salafisten worden gevoerd. Uit de literatuur blijkt dat de meningen in deze discussies nogal uiteen kunnen lopen en dat de 'salafisten' in Nederland om die reden geen homogene groep vormen. Zo zouden de verschillende groepen binnen het salafisme elkaar fel bestrijden (Fermin, 2009; Wagemakers ea., 2014, AIVD/NCTV 2015). Deze onderlinge spanningen betreffen zowel spanningen in horizontale als verticale relaties. De horizontale spanning bestaat uit onderlinge rivaliteit en persoonlijke afgunst tussen de salafistische predikers (AIVD Weerstand en Tegenkracht, 2010) en interne meningsverschillen tussen aanhangers van verschillende stromingen (Buijs, ea. 2006; Gielen, 2008; de Koning, 2008; Slootman, 2009; Becker 2013; Wagemakers e.a. 2014). Hiernaast is tevens sprake van verticale spanningen door jongere predikers die stevige kritiek uiten op het religieuze establishment (Slootman en Tillie, 2006; Wagemakers e.a. 2014).

Uit de literatuur is op te maken dat de interne discussies zijn te verdelen in twee onderwerpen: de ideale, en de werkelijke tenuitvoerlegging van de theologisch-ideologische standpunten:

De ideale tenuitvoerlegging van de ideologie

In bijna alle geraadpleegde literatuur wordt een beschrijving gegeven van de belangrijkste leerstellingen van het salafisme. Deze gaan uit van een enkelvoudige, bijna utopische visie op moraliteit (o.a. De Koning 2011), maar de salafisten verschillen onderling echter van mening over de uitvoering van strikte navolging van de islamitische geloofsleer en over de wijze waarop de islam gezuiverd zou moeten worden van nieuwigheden. Deze meningsverschillen kunnen gaan over persoonlijke gedragingen, maar ook over de bredere visie hoe zich te verhouden tot de maatschappij.

Met name de visies over de verhouding tot de maatschappij laten zich goed samenvatten in de driedeling van apolitiek, politiek en jihadistisch. Alle groepen zijn het bijvoorbeeld eens over het stichten van een islamitische staat. De apolitieke salafi's zien dit niet als hoofddoel, maar zouden de stichting van een islamitische staat idealiter zien gebeuren van onderaf middels de opvoeding en het zuiveren van de gewoonten (Buijs, 2006; Roex, 2013). De politieke salafi's doen dit middels hun politieke en maatschappelijke betrokkenheid (Buijs, 2006; Demant, Slootman, 2008; de Koning, 2008). De jihadi-salafi's keuren het gebruik van geweld niet af en zien de gewapende strijd als gerechtvaardigd om dit doel te realiseren (Buijs, 2006; Slootman en Tillie, 2006; Roex, 2013).

Een belangrijk discussiepunt is het verketteren van moslims, *takfir*. Degenen die dat doen, worden echter ook door de anderen bekritiseerd: het tot ongelovigen verklaren van mensen wordt als een doodzonde bestempeld en alleen 'Allah' zou het recht hiertoe hebben (Gielen, 2008).

Deze heftige debatten tussen salafistische groeperingen hebben mede tot doel om zichzelf te presenteren als de enige vertegenwoordiger van de ware islam in Nederland (Roex 2014: 58). De salafi-jihadis hebben het bijvoorbeeld vooral op de a-politieke salafi's gemunt: "Ze worden bijvoorbeeld talafi's genoemd in plaats van salafi's, wat zoiets betekent als 'de verdwaalden'. Of cobra, omdat de jihadi's vinden dat de geleerden van de apolitieke salafi's de ware islam vergiftigen" (Slootman, 2009).

De praktische tenuitvoerlegging van de ideologie in Nederland

De literatuur schetst een beeld van salafisten die vaak geen rechtlijnige ideologen zijn. Er wordt gewezen op een verschil tussen ideologie en retoriek enerzijds, en gedragingen en praktijk anderzijds (Slootman 2009: 30-32; Roex ea 2010; 85, 91; Geelhoed 2011: 55 e.v.; Roex 2013: 164, 277; AIVD/NCTV 2015: 13). Een belangrijk onderdeel van de retoriek is ingegeven door een cultuur 'van grote bekken' (Benschop 2006) en grootspraak (Van San 2015) en de defensieve houding die veel salafisten aannemen naar de Nederlandse maatschappij (Zie ook hierna, paragraaf 2.5).

Ook wordt gewezen op de individuele invulling van de mate van strengheid die men zou moeten betrachten, en op de sterke veranderingen die kunnen optreden op individueel niveau in zowel (religieus) gedrag als in religieus-ideologische zienswijzen (Roex 2013: 289; Geelhoed 2011: 171 e.v.). Salafisten – met name de politieke salafisten – zoeken een evenwicht tussen de eigen levenswijze en de Nederlandse samenleving, en zijn geneigd daarin compromissen te sluiten (Roex ea 2010: 278). De AIVD en NCTV stelden in 2015: "Op basis [van bepaalde salafistische leerstellingen] wijzen sommige salafisten een samenleving gebaseerd op respect voor verscheidenheid af. Hierdoor worden tegenstellingen tussen bevolkingsgroepen benadrukt en vergroot. In de praktijk passen velen dit leerstuk echter niet in een dergelijke strikte interpretatie toe" (AIVD/NCTV 2015: 13). Een soortgelijke observatie werd gemaakt in een onderzoek van 2009, waarin de onderzoekers noteerden: "Uit hun [salafi-jihadi respondenten] gedrag krijgen we de indruk dat het antwoord 'vijandschap en haat tonen' een standaard antwoord is dat de jonge volgers vaak geven omdat zij het zo geleerd hebben, maar dat het niet de manier is waarop zij in het leven staan" (Slootweg 2009: 31).

Deelname aan democratische processen, ofschoon onwenselijk of zelfs verboden vanuit de theologische ideologie, blijkt wel mogelijk te zijn, hoezeer ook ingegeven door pragmatische overwegingen (Roex ea 2010: 21). Evenzo hanteert de theologische ideologie

van het salafisme de doelstelling van de stichting van een islamitische staat, maar onder salafisten lijkt de aanname te bestaan dat dat streven niet van toepassing is op Nederland (Buijs, 2006; Bos, K. van den, Loseman, A., Doosje, B., 2009).

De AIVD en NCTV stelden in 2015 vast: "De meeste salafisten accepteren echter de Nederlandse democratische rechtsorde. Salafisten hebben vaak het ideaal van een rechtsorde gebaseerd op de sharia, maar in de praktijk vertaalt dit zich bij de meeste volgelingen niet in daadwerkelijke buiten-wettelijke inspanningen om de sharia in te voeren of in pogingen tot omverwerping van de democratische rechtsorde." (AIVD/NCTV 2015: 13). Zo stellen Bos, Loosman en Doosje (2009) vast: "De respondenten geven aan niet echt te verwachten dat de sharia in Nederland zal worden ingevoerd. Het is opvallend dat dit ook niet een belangrijk onderwerp voor hen lijkt te zijn". Tevens concludeert de Koning (2008) dat jongeren niet per definitie de democratie afwijzen, maar de islam gebruiken als kritisch perspectief voor wat zij zien als de uitwassen van democratie.

Volgens de literatuur is bij sommige salafisten en salafistische centra ook de houding ten opzichte van geweld in de loop der tijd veranderd. De AIVD stelde in 2009 vast: "Tegenwoordig roepen de salafistische centra hun achterban juist op om democratische middelen te gebruiken en wijzen zij het gebruik van geweld af." (AIVD 2009: 7). En in hetzelfde jaar 2009 werden Amsterdamse 'salafi-jihadis' aangehaald die "minder eenduidig" waren over de verplichting van gewapende jihad (Slootweg 2009:30).

Het voorgaande neemt niet weg dat er wel degelijk salafisten waren die onverzoenlijke elementen van hun theologische gedachtegoed niet alleen uitspraken, maar ook ten uitvoer brachten. Belangrijke voorbeelden hiervan zijn de Hofstadgroep (Schuurman 2017) en Sharia4Holland (De Koning e.a. 2014: 176 e.v.).

De praktijk van de gedragsregels is derhalve een stuk complexer dan de theorie doet vermoeden, aldus de literatuur.

Conclusie

Naast de drie 'hoofdgroepen' (apolitieke, politieke en jihadistische salafis) is in Nederland sprake van andere verschillen langs generatie-, ideologische, en persoonlijke lijnen. Daarnaast blijkt met name uit de sociaal-wetenschappelijke literatuur dat er een onderscheid wordt gemaakt tussen de theologische ideologie en haar retoriek, enerzijds, en de praktische uitvoering daarvan, anderzijds. Dit onderscheid wordt vooral gevoed door de gevoelde noodzaak van salafisten om zich te voegen naar de Nederlandse context (zie ook hierna, onder 'Aanpassing') en de individualistische invulling die zij geven aan hun geloofsbeleving. Het gevolg van deze processen is dat dat er sprake is van enorme diversiteit aan opvattingen - zowel op theologisch als maatschappelijk vlak, en dat hetgeen uitgesproken wordt, lang niet altijd overeenkomt met hetgeen uitgevoerd wordt.

2.5 Maatschappelijke impact

Wat is de maatschappelijke impact van de salafistische gemeenschap(pen)?

Algemene bevindingen

Wij definiëren 'maatschappelijke impact' als de invloed die het handelen van salafisten heeft op hun directe maatschappelijke omgeving, en op de maatschappij in het algemeen. De omgekeerde impact, namelijk die van de maatschappij op de salafis (zoals de islam-kritiek, de ervaren discriminatie, de negatieve beeldvorming in het politieke en maatschappelijke debat, de aanmerking van 'salafisme' als bedreigend voor de rechtsorde) komt uitgebreid aan de orde in de sociaal-wetenschappelijke literatuur, maar is niet opgenomen in de vragen van de opdrachtgever, zodat deze hier niet apart besproken zal worden.

Ten behoeve van de overzichtelijkheid zijn voor deze studie de diverse impact-vormen die aan de orde komen in de literatuur verzameld en vervolgens op de volgende wijze ingedeeld:

A. Impact op mede-salafis

Discussie en vermaning

Zoals hiervoor in paragraaf 2.4 aangegeven, zijn salafisten regelmatig met elkaar in conflict over de uitleg van bepaalde leerstukken. Dit gebeurt op internet (Becker 2013, NCTb 2006), maar ook in onderlinge gesprekken. Salafisten kunnen daarbij streng zijn naar elkaar in het wijzen op de naleving van (strikte) voorschriften en gedragsnormen; kinderen in de Al-Fitrah moskee te Utrecht worden bijvoorbeeld aangemoedigd om elkaar, maar ook de docent, hun ouders of leeftijdsgenoten buiten hun leeromgeving aan te spreken op hun gedrag (Pels, ea. 2016).

Verbondenheid

Afgezien van deze conflictueuze situatie bieden salafis aan mede-salafis vooral een sterk gevoel van identiteit en samenzijn, en daardoor ook van acceptatie en vrijheid. Zij voorzien in de hunkering naar (Nederlandstalige) kennis over de islam, geven jongeren de ruimte voor activiteiten, en overstijgen etnische verschillen onder de moslims (De Koning 2008: 304-310; Slootman ea. 2009:35; Roex ea 2010: 285, 279; Geelhoed, 2011: 228; Pels ea 2018 nog te verschijnen). De AIVD en NCTV spreken ook over de "emancipatoire rol" die het salafisme heeft voor haar aanhangers (2015: 9).

Aanzetten tot, en steunen van geweld

De literatuur maakt duidelijk onderscheid tussen de moslim met salafistisch gedachtegoed en degene die gewelddadig gedrag rechtvaardigt met dat gedachtegoed: het feit dat beide personen putten uit dezelfde theologische ideologie betekent niet dat de geweldloze variant daarvan naadloos overloopt in de gewelddadige. In de literatuur wordt nadrukkelijk aangegeven dat beide categorieën dus onderscheiden moeten worden. (Roex ea 2010; Roex 2014; AIVD/NCTV 2015; Schuurman 2017) Evenzo is er in de literatuur (nog) geen aanwijzing gevonden dat het hebben van salafistisch gedachtegoed een voorwaarde is om over te gaan tot het omarmen van gewelddadig salafisme (Roex 2014; van Leyenhorst en Andreas 2017: 327).

Het voorgaande neemt niet weg dat niet-gewelddadige salafisten bepaalde vormen van geweld kunnen steunen. Dit is met name het geval op internetfora, dat een "enorme rol speelt in het proces van Nederlanders om steun te verlenen aan salafi jihadisme" (van Leyenhorst en Andreas 2017: 320; evenzo NCTb 2007 en Van San 2014 over de rol van Facebook in het ondersteunen van de Syriëgangers). Maar ook hier geldt dat er een grote stap is tussen het steunen van de gewelddadige jihad die wordt beschouwd als een gerechtvaardigde strijd en het daadwerkelijk deelnemen aan die strijd. In de literatuur wordt opgemerkt dat vaak sprake is van een ideologische retorische soep met veel grootspraak die niet zo heet wordt gegeten als die wordt opgediend (Roex ea 2010; 85, 91; Geelhoed 2011: 55 e.v.; Roex 2013: 277 Van San 2015). In sommige studies wordt gewezen op de nuancering die salafi-jihadis aanbrengen door wel een rechtvaardiging voor de gewelddadige strijd te zien in bepaalde landen, maar geweld en terrorisme in eigen land afwijzen (o.a. Bos ea 2009; Slootman ea 2009).

Ontwikkeling en participatiekansen van kinderen

De literatuur naar salafisme in Nederland richt zich voornamelijk op salafistische jongvolwassenen, en nauwelijks op kinderen. Een uitzondering is onderzoek naar de ontwikkeling en participatiekansen van kinderen die les krijgen in de alFitrah moskee in Utrecht (Pels ea 2016 en 2018 nog te verschijnen). Het onderzoek noemt als positieve invloed het stimuleren van actieve deelname aan het onderwijs en de arbeidsmarkt.

Daarnaast noemen de studies drie 'risico's' van negatieve invloed. Ten eerste het aanleren van normen en waarden die afwijken van de mainstream, zoals fysieke scheiding van meisjes en jongens en vrouwen en mannen, het verbod op schudden van elkaars hand, het niet vieren van niet-islamitische feesten, niet luisteren naar muziek en voorschriften voor uiterlijk en kleding: "Buiten de eigen kring kunnen deze voorschriften belemmeringen voor de leerlingen opleveren, mede gezien de context van beperkte maatschappelijke acceptatie van afwijkende normen en waarden" (Pels ea 2016; 4 en 53). Ten tweede dat het alleen of vooral omgaan met mensen binnen de eigen geloofskring belemmerend kan zijn naar de maatschappij en in zekere mate zelfuitsluiting in de hand werkt. Ten derde worden de leerlingen niet of nauwelijks gestimuleerd tot reflectie op de aangereikte kennis, omdat de aangereikte informatie als de waarheid wordt beschouwd: "De ruimte voor leerlingen om zelfstandig en vooral afwijkende keuzes te maken kan daarmee onder druk komen te staan." (Pels ea 2016; 4 en 54).

Internet

Uit de literatuur blijkt dat internet een belangrijke rol speelt in het leven van salafisten, zowel om kennis op te doen – waar een enorm grote behoefte aan is – als om te discussiëren en elkaar de maat te nemen, en om – al dan niet in de vorm van grootspraak – geweld voor de goede zaak te steunen (NCTb 2007; Becker 2013; Van San 2014, 2015; De Koning ea 2015; Van Leyenhorst en Andreas 2017). Er zijn een groot aantal sites met een islamitische identiteit, "waarvan het leeuwendeel salafistisch is" (NCTb 2007: 58). Veel hiervan zijn van buitenlandse origine en voorzien vooral in kennisbehoefte van veel Nederlandse moslims. Een deel hiervan "bevat elementen van digitale extremistische propaganda" (Van Leyenhorst en Andreas 2017: 320).

Maar er zijn ook Nederlandse sites, waarbij opvallend is dat de moslima's – meer dan elders in Europa – een zeer grote rol spelen in de vertaling van islamitische maar ook "jihadistische literatuur" (Van Leyenhorst en Andreas 2017: 66). Enkele Nederlandstalige 'salafistische' moskeeën hebben goed ontwikkelde internetsites en maken gebruik van sociale media. De discussies tussen salafistische moslims onderling worden vooral gevoerd in chatrooms (Becker 2013) en op Facebook (Van San 2014, 2015). Nederlandstalige 'activistische' predikers (zie hieronder) maken vooral gebruik van YouTube, ofschoon zij "voor Youtube begrippen niet vaak zijn bekeken" (De Koning ea 2015: 227).

B. Impact op overige moslims

Intolerantie naar andersdenkenden

De literatuur maakt melding van de confronterende, afwijzende of zelfs veroordelende houding die salafisten regelmatig hebben naar moslims in hun directe omgeving. Het betreft onverdraagzaamheid en intolerantie tegenover mede-moslims die de salafistische boodschap niet volgen (inclusief familieleden), en tegen bepaalde stromingen binnen de islam (zoals de sjiieten en de soefi's) (Buijs ea. 2006; Roex ea 2010: 63, 70, 142; Geelhoed 2011: 141). Hierbij speelt het gebruik van kennis een grote rol, waarbij de salafist zich autoritair opstelt naar anderen door het salafisme als de onbetwijfelbare waarheid te presenteren waaraan men zich dient te conformeren, (zie onder andere Pels ea., 2016).

Generatieconflict

Het salafisme onder de jongere generatie leidt tot conflicten met de oudere generatie die een meer traditionele, minder puristische vorm van islam hanteert, maar salafisme is ook een manier voor de jongere generatie om zich af te zetten tegen de oudere generatie (De Koning 2008: 301, Roex ea, 2010: 279), of om de 'macht' van deze oudere generatie over te nemen (NCTV 2008).

Genderconflict

Met islamitische argumenten kunnen salafistische moslima's een sterke emancipatoire agenda voeren tegenover hun (traditionele) ouders, en tegenover autoritaire mannelijke verwanten. Dat wordt hen overigens niet altijd in de moslimgemeenschappen – zowel salafistisch als anderszins – in dank afgenomen. (De Koning 2008: 193; Roex ea, 2010: 141; AIVD/NCTV 2015: 9).

C. Impact op niet-moslims

Met deze vorm van impact bedoelen wij de concrete, intermenselijke impact van gedragingen of uitspraken van salafisten op individuele niet-moslims. Men kan hierbij denken aan confrontaties betreffende handen-schudden, hoofddoeken, gebedsruimten in bijvoorbeeld het onderwijs, op de werkvloer, of in het openbaar vervoer of op straat. In de literatuur die zich bezighoudt met het salafisme wordt deze vorm van impact nauwelijks besproken.[6] De reden daarvoor kan zijn dat deze literatuur zich vooral richt op de salafisten, en de vraagstelling van dergelijk onderzoek zich eerder richt op de impact die de niet-islamitische omgeving heeft op hen, dan andersom.

D. Impact op maatschappij in het algemeen

Gevaar voor maatschappij

Deze vorm van impact wordt vooral besproken in de overheidsrapportages van AIVD en NCTV, die in hun vroege rapporten de volgende kenmerken toeschrijven aan het 'salafisme' (dus zonder onderscheid naar een van de drie categorieën apolitiek-politiek-jihadistisch):

- Salafisme propageert "verregaande vormen van onverdraagzaam isolationisme"(AIVD 2004; AIVD 2007a: 11, 44-46; NCTb 2008, AIVD/NCTV 2015: 10).
- Salafisme wil de samenleving "diep ingrijpend hervormen en daarbij de westerse democratische rechtsorde afwijzen" (AIVD 2007a: 11) of zet aan tot "ondemocratische activiteiten" (2015: 10).
- Geweld wordt afgewezen, maar in specifieke omstandigheden kan het geoorloofd zijn (AIVD 2007a: 22-23, 68-69).

Later geven AIVD en NCTV aan dat deze kenmerken niet toegeschreven kunnen worden aan alle salafisten, en dat bij "de meeste" en "vele" salafisten de onverdraagzame kenmerken van het salafisme niet in praktijk worden gebracht (AVD en NCTV 2015). Dat komt overeen met het hierboven geschetste beeld dat oprijst uit de sociaal-wetenschappelijke literatuur van de politieke en apolitieke salafisten: zij wijzen de Nederlandse samenleving over het algemeen niet af en streven evenmin diep ingrijpende veranderingen na. Ook de 'parallelle samenleving" waar de AIVD voor waarschuwde blijkt zich niet te vertalen in een eigen, separate rechtsorde van islamitisch recht (Van der Leun en Leupen 2009; Bakker 2010).

Over de concrete *impact* die salafistische denkbeelden en gedragingen hebben op de Nederlandse maatschappij – ondermijnen zij bijvoorbeeld de rechtsstaat, zijn zij een bedreiging voor Nederlandse waarden? – geeft de literatuur geen uitsluitsel. Een uitzondering is Roex (2013) die een uitgebreid onderzoek heeft verricht naar de vraag of de salafi-beweging de democratische kernwaarde van autonomie schendt, en komt tot de conclusie dat zulks niet het geval is.

6 Over deze concrete, intermenselijke confrontaties bestaat vooral juridische literatuur betreffende de vrijheid van godsdienst en gelijke behandeling.

Andere vormen van impact: Beeldvorming en religie in de publieke ruimte

Het is een algemeen bekend feit dat salafisme, door haar strikte opvattingen en gedragingen, mede aanleiding heeft gegeven tot discussie over de rol die religie kan en mag spelen in de publieke ruimte, en ook heeft bijgedragen aan (vooral negatieve) beeldvorming over 'islam' in het algemeen en salafisme in het bijzonder. De impact die deze maatschappelijke beeldvorming en discussies hebben op salafisten, komt in de geraadpleegde literatuur ruimschoots aan de orde. Maar het omgekeerde, namelijk de impact die de salafisten hebben op deze beeldvorming en discussies - en dat is de vraag die hier aan de orde is - wordt in de literatuur nauwelijks besproken. Dat is op zich ook niet verwonderlijk, want deze literatuur richt zich vooral op de salafisten en hun ervaringen (waaronder de impact die de niet-islamitische omgeving heeft op hen), en niet op de ervaringen die de niet-islamitische omgeving heeft met salafisten.

Verdediging van islam en 'activistische da'wa'

Veel salafisten voelen dat zij zich moeten verdedigen richten de samenleving, en zij doen dat op diverse wijzen (zie o.a. De Koning 2014). Deze 'verdediging' is een vorm van impact die de maatschappij ervaart van salafistische zijde.

De meeste reacties die van salafistische zijde worden geventileerd richting samenleving gaan middels sociale media: het betreft dan vooral uitleg en rechtvaardiging van salafistisch handelen (zie o.a. De Koning en Meijer, 2011: 225). In enkele gevallen heeft een meer activistische vorm van reageren plaatsgevonden, waarvan vooral een drietal "zeer kleine clubjes" salafisten tussen 2010 en 2012 bekendheid hebben gekregen met wat onderzoekers bestempelen als 'activistische da'wa' (De Koning e.a. 2015: 9): kort samengevat kwam Behind Bars op voor moslims die volgens hen onterecht waren gearresteerd in Nederland; Straat Dawah sprak mensen aan op straat om hen te overtuigen van de boodschap van islam, en Sharia4Holland verstoorde bijeenkomsten die volgens hen anti-islam waren (*idem*: 168-182).

De onderzoekers spreken van 'spektakelactivisme': vormen van protest die niet alleen met inhoud, maar ook met visuele en auditieve vormen een situatie creëren waar derden bijna noodzakelijkerwijs op moeten reageren. Daarbij zijn de activiteiten "niet direct gericht op een protest tegen de staat of het islamdebat, maar op een morele rehabilitatie van moslims in een 'moreel corrupte' samenleving en het versterken van de onderlinge banden en betrokkenheid." (*idem*: 19-20, 237-267). Maar "diverse individuen uit deze netwerken" hielden ook pleidooien voor de invoering van islamitisch recht, verspreidden gedachtegoed van belangrijke ideologen van de militaire jihad, identificeerden zich met Al Qaeda (en later ook ISIS), en schroomden niet om andere moslims te verketteren (*takfir*) (*idem*: 10).

Conclusie

De 'impact' van salafisten en salafisme op 'de maatschappij' kan verdeeld worden in impact op mede-salafisten, op moslims, op niet-moslims en op de maatschappij als zodanig. De literatuur geeft vooral inzicht in de impact die salafisten hebben op mede-salafisten en mede-moslims.

In het geval van mede-salafisten is enerzijds sprake van onderlinge strengheid over navolging van de strikte regels, anderzijds van een warm bad van verbondenheid en onderlinge steun. Sommige auteurs – inclusief de AIVD en NCTV – wijzen op de emancipatoire rol die het salafisme speelt voor veel jongvolwassen moslims. Ten aanzien van kinderen lijkt – in ieder geval bij het onderzochte salafistische centrum - sprake te zijn van meerdere risico's bij hun ontwikkeling en participatiekansen in de samenleving. In het geval van de impact op andere moslims schept de literatuur vooral een beeld van confrontatie: salafisten wijze gedragingen van moslims af als onvoldoende 'pure' islam, en kunnen daar zeer onverdraagzaam en zelfs intimiderend in zijn.

Ten aanzien van de impact die salafisten zouden hebben op de maatschappij wordt in de vroege literatuur van met name de AIVD en NCTV gewezen op de bedreiging die zouden zijn voor de Nederlandse samenleving vanwege onverdraagzaam isolationisme, afwijzing van de westerse democratische rechtsorde en het geoorloofd achten van geweld in bepaalde omstandigheden. Later, in 2015, geven AIVD en NCTV aan dat deze kenmerken niet toegeschreven kunnen worden aan alle salafisten, en dat bij "de meeste" en "vele" salafisten de onverdraagzame kenmerken van het salafisme niet in praktijk worden gebracht. Dat komt overeen met het beeld dat al sinds 2008 oprees uit de sociaal-wetenschappelijke literatuur: salafisten wijzen de Nederlandse samenleving over het algemeen niet af en streven evenmin diep ingrijpende veranderingen na. Dit laat onverlet dat er nog steeds staatsgevaarlijke individuen zijn die hun opvattingen rechtvaardigen met een salafistisch-georiënteerd gedachtegoed.

Overige vormen van impact die salafisten (kunnen) hebben op de Nederlandse samenleving, zoals de invloed van hun gedragingen en fysieke verschijning in de publieke ruimte (zoals het dragen van een *niqaab*, of het weigeren handen te schudden, of het opeisen van gebedsruimten op de werkvloer), of de beeldvorming die daarmee wordt opgeroepen (of bevestigd) in de Nederlandse samenleving, komt in de geraadpleegde literatuur niet aan de orde. Dat is wellicht verklaarbaar doordat deze literatuur zich vooral richt op de salafisten en daardoor ook op de impact die de maatschappij heeft op hen, maar niet op de omgekeerde situatie.

2.6 Aanpassingsvermogen

Wat is het aanpassingsvermogen van salafisten in de context van de Nederlandse democratische rechtsorde?

Algemene bevindingen

Wij definiëren 'aanpassingsvermogen' van salafisten als het vermogen om een levenswijze te vinden die past in de Nederlandse samenleving. Hiervoor, onder 'Intern discours' (2.4) bleek reeds dat in de literatuur een onderscheid wordt gemaakt tussen ideologische en praktische aanpassing, en dat deze nogal uiteen kunnen lopen.

Ideologische aanpassing

Ideologisch wordt het aanpassingsvermogen van 'salafisten' beschouwd als zeer gering omdat het salafisme juist oproept tot:

- compromisloze levenshouding,
- afwijzing van de democratische rechtsorde,
- afscheiding, isolationisme,
- afstand nemen van niet-moslims (the notie van *al-wala wa al-bara*),
- onverdraagzaamheid naar andersdenkende moslims (*takfir*).

Aanpassing in praktijk

Hiervoor, onder 'Intern discours' (2.4), zagen wij reeds dat salafisten – met name de categorie van 'politieke salafisten' – een evenwicht zoeken tussen enerzijds ideologie en eigen levenswijze, en anderzijds tussen de eigen levenswijze en de Nederlandse samenleving. In deze afweging zijn zij geneigd compromissen te sluiten.

In het zoeken naar een evenwicht tussen de eigen levenswijze en de Nederlandse samenleving proberen salafisten een middenweg te vinden tussen hun geloofsbeleving en verbinding met de maatschappij door werk en studie, "maar een duidelijk omlijnde 'counterculture' en geïslamiseerde ruimtes of enclaves zijn er niet; er vinden vermengingen, onderhandelingen en compromissen plaats" (Roex 2013: 289). Motieven voor deze toenadering kunnen verschillen: sommige salafisten zien zich gedwongen hun levensstijl in te passen in hun dagelijkse omgeving, anderen treden actief naar buiten om het beeld van de islam bij te stellen of het lot van moslims te verbeteren, en weer anderen willen daadwerkelijk meedoen aan de samenleving (De Koning 2008:375; Roex ea. 2010: 21). Deze motieven gelden ook voor de deelname aan democratische processen.

Deze aanpassing gaat echter niet altijd van harte. De meeste studies wijzen erop dat het salafisme mede ingegeven en gestimuleerd wordt door de anti-islamitische tendensen en retoriek in Nederlandse samenleving. Het aannemen van een sterke en strenge islamitische identiteit wordt beschreven als een vorm van afzetten tegen de Nederlandse of Westerse levenswijze, maar ook tegen de wijze waarop zij worden gelabeld door de buitenwereld (De Koning 2008: 299; Van den Bos en Loseman, 2009; Slootman ea 2009: 30; Roex ea. 2010; Geelhoed 2011: 131-134, 137-139; De Koning en Meijer, 2011: 225). Ook wordt onder deze groep het gebrek aan acceptatie van islam en moslims in de Nederlandse samenleving als groot probleem ervaren (o.a. Pels ea 2016; 42, 47 en 48). Aanpassing aan de Nederlandse samenleving vereist van salafistische zijde dus een extra inspanning, omdat deze samenleving niet wordt ervaren als verwelkomend.

De AIVD en NCTV waarschuwden in hun vroege rapportage vooral voor de onverzoenlijkheid van de salafisten ten opzichte van de Nederlandse samenleving, maar zagen in 2009 een kentering (AIVD 2009) en wezen er in 2015 op dat deze onwil tot aanpassing niet geldt voor "de meeste" of "vele" salafisten (AIVD/NCTV 2015). De sociaal-wetenschappelijke literatuur laat sinds 2008 zien welke worstelingen speelden onder salafisten over de manieren waarop aanpassing mogelijk zou zijn.

In deze ontwikkeling lijkt sprake te zijn van een aanpassing die vooral van politiek-juridische aard is (dus gedragingen dienen plaats te vinden binnen de kaders van de wet en overeenkomstig de normen van de democratische rechtsorde), en veel minder van religieus-culturele aard (salafisten houden vast aan opvattingen en gedragingen die passen bij de eigen religieuze levensstijl) (Berger, 2018).

Conclusie

Er lijkt onder salafisten sprake te zijn van een toenemende tendens tot aanpassing aan de Nederlandse samenleving. Deze aanpassing gaat echter niet altijd van harte. Studies wijzen erop dat het salafisme mede ingegeven en gestimuleerd wordt door de anti-islamitische tendensen en retoriek in Nederlandse samenleving. Het aannemen van een sterke en strenge islamitische identiteit wordt beschreven als een vorm van afzetten tegen de Nederlandse of Westerse levenswijze, maar ook tegen de wijze waarop zij worden gelabeld door de buitenwereld. Aanpassing aan de Nederlandse samenleving vereist van salafistische zijde dus een extra inspanning, omdat deze samenleving niet wordt ervaren als verwelkomend. De motieven voor aanpassing – overtuiging, pragmatisme – lopen uiteen. Daarbij hanteren de salafisten echter wel de eis dat zij binnen de kaders van de Nederlandse rechtsorde hun eigen religieuze levenswijze kunnen handhaven.

2.7 Invloed uit andere landen

Wat is de invloed vanuit andere landen (binnen de EU en de MENA regio) op de salafistische gemeenschap(pen) in Nederland?

Algemene bevindingen:

In de literatuur wordt verscheidene malen vermeld dat andere landen invloed hebben op salafisme in Nederland. Pakistan, de Arabisch Golfstaten en Marokko worden genoemd, maar het gaat voornamelijk om Saoedi-Arabië. Wat de invloed vanuit deze landen specifiek inhoudt, wordt in enkele onderzoeken toegelicht, waaronder het AIVD rapport *Van Dawa tot Jihad* van 2004: "Het betreft missionerings-, vormings- en financierings-organisaties die weliswaar beweren niet politiek en niet gewelddadig georienteerd te zijn, maar meestal werken vanuit extreem-puriteinse, intolerante en sterk anti-westerse denkkaders." (AIVD, 2004:28). De invloed vanuit andere landen die in de literatuur beschreven staat, bestaat uit financiering, gedachtegoed, scholingsmogelijkheden, les- en wervingsmateriaal en het uitwisselen van imams en sjeiks. (Poot, ea., 2010:99 en AIVD, 2015).

In de literatuur wordt met name naar Saoedi-Arabië verwezen als land dat veel invloed zou hebben op het salafisme in Nederland. Niet altijd is duidelijk of het gaat over de Saoedische overheid, particuliere organisaties, of individuen. Rapporten van AIVD (2004b) en Roex ea. (2010) geven de meest expliciete informatie over de banden met deze landen. Wagemaker ea (2014) schetsen de mate en wijze van invloed op het Nederlands salafistische gedachtegoed. De AIVD vermeldt dat de Saoedische regering sinds 2003 diverse maatregelen heeft getroffen om financiering van buitenlandse instellingen door Saoedische particuliere organisaties tegen te gaan, en dat zij effect zou hebben op de Nederlandse salafistische centra (AIVD 2004b: 8-11).

Slootman en Tillie maken onderscheid tussen Saoedische partijen die invloed uitoefenen op Nederlandse salafisten. "Naast het religieuze establishment zijn er jongere geleerden met minder gezag die stevige kritiek uiten op de Saoedische machthebbers, bijvoorbeeld ten aanzien van de wijdverbreide corruptie en de afhankelijkheid van de Verenigde Staten." (Slootman en Tillie, 2006: 18). Onder de politieke salafisten zou nogal onenigheid bestaan over welke Saoedische geleerde gevolgd zou moeten worden (Wagemakers e.a. 2014).

Duidelijk wordt dat internationale netwerken van belang zijn voor salafistische bewegingen. Zowel voor de contacten als het verspreiden van lesmateriaal blijkt de online gemeenschap van belang (NCTV 2007, Becker 2013, AIVD 2015,).

Los van deze actoren wordt in de literatuur ook naar invloed vanuit landen verwezen door de politieke ontwikkelingen en gebeurtenissen die daar plaatsvinden. Door mondiale misstanden wordt het salafistische gedachtegoed versterkt en kan de aantrekkingskracht van het salafisme vergroot worden (oa. De Koning 2008: 374, AIVD 2015: 8).

Tenslotte is er met name vanuit Marokko sprake van een beleid dat probeert de salafistische tendensen in met name Marokkaanse moskeeën in Nederland tegen te gaan (Kahmann, 2014, Looije 2017). Deze trend, waarbij met name wordt teruggegrepen op de 'ouderwetse' Marokkaanse islam die soefisme combineert met Malikisme, wordt ook wel aangeduid met madhhabisme, ofwel de terugkeer naar de enkele rechtsschool (*madhhab*) (Looije, 2017).

Conclusie

In de literatuur wordt met name naar Saoedi-Arabië verwezen als land dat veel invloed zou hebben op het salafisme in Nederland. Deze invloed is zowel ideologisch als materieel (financiële steun, literatuur). De omvang van deze steun blijkt niet uit de literatuur.

Evenmin is niet altijd duidelijk of het gaat over de Saoedische overheid, particuliere organisaties, of individuen. Daartegenover staat Marokko, dat juist een tegengestelde, namelijk anti-salafistische, invloed probeert uit te oefenen op het salafisme in Nederland, en haar eigen, Malikitische-soefistische versie van islam probeert te exporteren naar Nederlands-Marokkaanse moskeeën.

2.8 In welke behoefte voorziet het salafisme

In welke behoeften van de brede moslimgemeenschap in Nederland voorzien de salafistische gemeenschap(pen) en organisaties?

Algemene bevindingen:

Uit de literatuur blijkt dat salafisme voorziet in behoeften doordat het een eenvoudige oplossing biedt voor voornamelijk jongeren die worstelen met hun positie in Nederland, migratieproblematiek, kritiek op de islam, zingeving, persoonlijke vragen en sociale binding. De achtergronden van deze behoeften worden hieronder kort toegelicht.

Positie in Nederland

Jongeren zoeken naar een manier om moslim te zijn in de niet-islamitische culturele context van Nederland. Het salafisme creëert sociale ruimtes waar moslimjongeren zich geaccepteerd voelen en waar zij hun geloof tot uitdrukking kunnen brengen, voeden en versterken – iets wat in hun ogen niet vanzelfsprekend is in een seculiere westerse samenleving (Roeland ea, 2010: 20). Onzekerheid over de sociale identiteit is onlosmakelijk verbonden met de situatie van de tweede en derde generatie van migranten met een moslimachtergrond in Nederland: ze voelen zich gemarginaliseerd, buitengesloten en gediscrimineerd, ze worden continu als moslim gecategoriseerd en ter verantwoording geroepen vanwege nationale en internationale gebeurtenissen en de negatieve beeldvorming over de islam (Bos ea 2009; De Koning 2008; Roex ea 2010). Voor Marokkaanse Nederlandse jongeren biedt het salafisme eveneens een oplossing om met de negatieve beeldvorming over Marokkaanse Nederlanders om te gaan. Ze kunnen een sociale identiteit opbouwen die de dichotomie van 'Marokkaans' en 'Nederlands' zijn overstijgt (De Koning 2008; De Koning en Meijer 2011).

Salafisme biedt een uitkomst doordat het zich juist ontdoet van lokale religieuze tradities. In het onderzoek van De Koning (2008) geven Marokkaans Nederlandse jongeren aan dat zij geen aansluiting vinden bij de islam van hun ouders die doorspekt is van 'Marokkaanse tradities'. Het salafisme sluit goed aan op het ontbreken van een lokale islamitisch-culturele context in het Westen (en in toenemende mate ook in de zich snel moderniserende steden in de islamitische landen zelf), omdat het de islam immers zo veel mogelijk wil ontdoen van een historisch-culturele context en lokale tradities (AIVD 2006).

De aantrekkingskracht van de diverse salafistengroepjes is onder meer het kritische perspectief dat zij bieden op de Nederlandse samenleving en de identificatie met de umma. (De Koning, 2008: 376-377). Evenzo bieden deze groepen weerwoord aan de ervaren bedreiging van de islam, dat wezenlijk onderdeel is van hun (nieuw gevonden) identiteit: "De positie van de islam ligt onder vuur, zo is de centrale overtuiging bij de jongeren. In hun beleving wordt overal ter wereld moslims onrecht aangedaan, wat hen sterk raakt" (Slootman en Tillie, 2006, De Koning, 2013). Ook salafistische predikers geven hier weerwoord op (AIVD 2007; AIVD 2015).

Kennisvragen en zingeving

Moslim jongeren zitten met kennisvragen waarmee ze niet bij hun ouders terecht kunnen, en vaak ook niet bij de imam in de gemiddelde moskee. Via vrienden en internet gaan ze op zoek naar antwoorden. Zo komen sommigen terecht bij het salafisme en zoeken ze hun heil bij de 'ware islam', ontdaan van de Marokkaanse cultuur van hun ouders. (De Koning 2008; Gielen, 2008; Koning ea, 2015; Roex ea., 2010).

De salafistische boodschap is makkelijk vindbaar omdat het breed wordt uitgedragen op het internet. Enerzijds vormt het salafisme een 'makkelijk recept' en een eenduidig houvast (AIVD, 2004; Buijs ea, 2006; Nassau, 2017; Wagemakers ea, 2014, Pels ea., 2016). De strakke en duidelijke leefregels van het salafisme bieden zoekende jongeren ook duidelijkheid in een snel veranderende, pluralistische maatschappij, waarin normen en waarden vaak afhankelijk lijken van individuele keuzen. (AIVD, 2004, 2006; Gielen, 2008; Poot ea 2010; Wagemakers ea, 2014). Anderzijds biedt salafisme ook een manier om verdieping en zingeving aan het leven te geven (Roex ea., 2010; Roeland en Aupers 2010; Beekers 2015).

De zingeving, persoonlijke vragen en sociale binding die salafisme biedt is niet alleen aantrekkelijk voor moslims - die daarin vaak een 'born-again' situatie meemaken (De Koning 2009, Geelhoed 2011: 75 ev, Roex ea., 2010) - maar ook voor Nederlandse bekeerlingen (Roex ea. 2010, Vroon 2014).

Structuur en organisatie

De salafistische centra als Al-Soennah in Den Haag en Al-Fitrah in Utrecht worden door de jongeren (en vaak ook de ouderen) gewaardeerd om hun professionaliteit en hoge organisatiegraad (Roex ea., 2010, Pels ea, 2016 en Pels ea, 2018 nog te verschijnen). Er wordt snel ingespeeld op de actualiteit en er worden veel activiteiten georganiseerd die goed aansluiten bij de doelgroepen. De uitgesproken sfeer van broeder- en zusterschap draagt bij aan de sociale binding van de jongeren die daar komen.

Alleen jonge mannen?

Uit de literatuur rijst het beeld dat het salafisme vooral aantrekkingskracht zou uitoefenen op jongvolwassenen mannen. Dit zou echter ook ingegeven kunnen zijn door het feit dat de meeste onderzoeken zich richten op deze doelgroep (waarbij vastgesteld moet worden dat mannelijke onderzoekers nauwelijks toegang hebben tot salafistische moslimvrouwen).

Over de populariteit van het salafisme onder andere leeftijdscategorieën is daarom weinig bekend, en evenmin over de wijze waarop het salafistisch gedachtegoed zich ontwikkeld met het ouder worden van de betreffende persoon. Roex ea. (2010) en ook Pels (ea 2016) vermelden dat sommige ouders meegaan in de geloofsontwikkeling van hun kinderen.

Ten aanzien van de vrouwelijke jongvolwassenen wijzen Roex e.a. (2010) op de populariteit van het salafisme bij deze groep. Opvallend is voorts dat juist de Nederlandse salafistische moslima's – meer dan elders in Europa – een zeer grote rol spelen in de vertaling van islamitische maar ook "jihadistische literatuur" (Van Leyenhorst en Andreas 2017: 66).

Conclusie

Uit de literatuur blijkt dat salafisme voorziet in behoeften van jongeren (zowel mannen als vrouwen, en zowel moslims als bekeerlingen). Deze behoeften zijn divers, want betreffen vragen over maatschappelijke kwesties, zingeving, persoonlijke problematiek en kennis over de islam. Het salafisme biedt duidelijkheid, en de salafistische predikers geven antwoord op zowel maatschappelijke als persoonlijke en kennisvragen. Zo krijgt de jonge moslim manieren aangeboden om zich te positioneren in de complexe Nederlandse samenleving die niet altijd even vriendelijk is naar islam en moslims. De activiteiten van de salafistische centra en de bijbehorende sfeer van broeder- en zusterschap dragen bij aan de sociale binding van de jongeren die daar komen.

2.9 Ontbrekende kennis over salafisme

Welke kennis over het salafisme in Nederland ontbreekt er?

Uit het voorgaande rijst het beeld op van een onderzoeksveld naar salafisme dat in eerste instantie werd aangedreven door de urgentie die veiligheids- en inlichtingendiensten voelden om het salafisme als een potentieel gevaarlijke ontwikkeling in kaart te brengen. Zij waren ook de eerste die eigen, gedegen en daarmee toonaangevende, studies presenteerden. Daarin werd om vanzelfsprekende redenen het salafisme geplaatst in de context van 'veiligheid': onderzocht werd hoe het salafisme zich verhoudt tot de maatschappij (hiertoe was de driedeling apolitiek, politiek, en jihadistisch een bruikbare categorisering), en het salafisme werd beschouwd als een 'radicale' beweging.

Deze benadering heeft zijn invloed gehad op het onderzoeksveld dat vervolgens ontstond. De overheid had lange tijd het initiatief met onderzoek waar zij financiële middelen voor beschikbaar stelde en voedde met vragen vanuit een bezorgde overheid. Overig onderzoek (niet in opdracht van de overheid) dat pas wat later op gang kwam (aanvragen van onderzoeksgeld en afronden van een langlopend onderzoek kost enige jaren) voelde zich min of meer genoodzaakt om mee te gaan in de methodiek en context van het onderzoeksveld dat zich al had ontwikkeld.

Hierbij moet nadrukkelijk vermeld worden dat deze observatie zich alleen richt op de wijze waarop het onderzoeksveld zich in Nederland heeft ontwikkeld, en daarmee niets zegt over de wetenschappelijke integriteit daarvan. Het effect van deze ontwikkeling is echter dat bepaalde aspecten van het salafisme zijn overbelicht, en andere juist onderbelicht. Op grond van de literatuurstudie menen wij dat de volgende kennis (inclusief methodologische benaderingen) nog ontbreekt over salafisme in Nederland (waarbij de onderwerpen afzonderlijk worden genoemd, maar een aantal daarvan zeer wel samengevoegd kan worden):

A. Onderwerpen

- *Salafisme in Nederlands-religieuze context*
  Veel onderzoek naar salafisme is vooral aangestuurd door de zorg om radicalisering en de daaraan verwante theorievorming van de driedeling politiek, apolitiek en jihadistisch. Het is aannemelijk dat deze benadering de studie van het salafisme heeft gekleurd. Een breder inzicht in het Nederlands salafisme kan wellicht worden verkregen als het wordt geplaatst in de context van geloofsbeleving in Nederland, en in het bijzonder in de geloofsbeleving van moslims in Nederland.

- *Salafisme als jongerencult?*
  Uit de literatuur komt het beeld naar boven dat salafisme vooral aantrekkingskracht uitoefent op jongeren, om een uiteenlopend aantal redenen. Daarvan uitgaande blijven de volgende vragen onbeantwoord: a) heeft het salafisme geen aantrekkingskracht op oudere moslims, en b) is salafisme iets dat de jongere ontgroeit, of c) wordt het salafistisch gedachtegoed en gedrag meegevoerd met het ouder worden en is er wellicht sprake van de ontwikkeling van een nieuwe en blijvende vorm van islam in Nederland?

- *Relaties met grensgebieden*
  De studie naar salafisme heeft, mede door het theoretische model van de driedeling apolitiek, politiek enjihadistisch, geleid tot een gecompartimentaliseerde benadering. De relatie tussen salafisme en jihadisme, enerzijds, en tussen salafisme en 'alledaagse' islam, anderzijds, komt daardoor weinig aan de orde, terwijl de literatuurstudie juist uitwijst dat er veel sprake is van overlap tussen deze categorieën. Overigens moet hier goed bezien worden of het een enkel onderzoek zou betreffen naar het gehele spectrum van islambeleving, of dat het onderscheidende studies betreft naar, bijvoorbeeld, de oorzakelijke

relatie tussen salafisme en geweld, enerzijds, en de plaatsing van het streng-religieuze gedachtegoed van het salafisme in de breedte van de islambeleving onder moslims in Nederland, anderzijds. Een dergelijk onderscheid zou wenselijk zijn omdat de twee onderzoeken heel verschillende onderzoeksvragen, -doelstellingen en -methoden zullen hanteren.

- *De conservatief-gelovige, betrokken moslim*
  Actueel is de vraag hoe een groeiende groep jonge moslims vorm geeft aan het handhaven van zeer strikte interpretaties van de islam, en tegelijkertijd actief deelneemt aan de samenleving, hetzij binnen de eigen gemeenschap, hetzij met de maatschappij in volle breedte. Volgens sommige definities zouden zij gecategoriseerd kunnen worden als 'salafisten', maar de pejoratieve klank van deze term doet geen recht aan hun levenswijze. Hier lijkt namelijk sprake te zijn van een toenemende en doelbewuste integratie, met een duidelijk Nederlandse focus, waarbij een duidelijke keuze is gemaakt voor de Nederlandse politieke en juridische waarden, maar tevens voor behoud van de eigen religieuze en culturele waarden (Berger 2018). Bezien zou kunnen worden of deze Nederlandse context aansluit bij de bevindingen van het *Gallup Coexistence Index* 2009 ("British, French, and German Muslims are more likely than the general populations in those three countries to identify strongly with their faith, but Muslims surveyed are also as likely (if not more likely) than the general public to identify strongly with their countries of residence") en *Second European Union Minorities and Discrimination Survey (EU-MIDIS II) Muslims – Selected findings, 2017* ("The vast majority of Muslims in the EU have a high sense of trust in democratic institutions").

- *Impact en polarisatie*
  Onvoldoende bekend is of, en hoe het salafisme impact heeft op de Nederlandse maatschappij. Eveneens ontbreekt inzicht in de dialectische werking tussen salafisten en de maatschappij. Salafisten worden door de AIVD beschouwd als bedreigend voor de Nederlandse rechtsorde, en zij domineren met regelmaat het politieke en maatschappelijke debat. Tegelijkertijd blijkt uit sociaal-wetenschappelijk onderzoek dat salafisten vooral reageren op islamofobie en beeldvorming. Dit komt overeen met de waarschuwing die de AIVD reeds in 2004 gaf dat de anti-islamitische retoriek juist radicaliserend werkt. Een voorbeeld: in 2012 werd tijdens een demonstratie het scanderen van "Obama, Obama, wij zijn allemaal Osama" [een verwijzing naar Osama Bin Laden] door een van de woordvoerders gerechtvaardigd met de opmerking: "Jullie zoeken de grens op, dan wij ook." (De Koning e.a. 2014: 9). En deze radicalisering – retorisch, of in gedrag, of in handelingen – leidt weer tot weerstand binnen de maatschappij. De dialectiek van deze polarisatie verdient nader onderzoek.

B. Onderzoeksmethoden

- *Gedragingen als uitgangspunt*
  Veel onderzoek neemt de ideologische theologie van het salafisme als uitgangspunt, of geeft het een belangrijke plaats in het onderzoek. Een zuiver antropologische benadering – eerst bezien wat mensen doen, dan pas bezien of en hoe dat ideologisch kan worden omschreven, dan wel voldoet aan een bepaalde ideologie – zou hier nieuwe inzichten kunnen leveren, temeer omdat uit deze literatuurstudie is gebleken dat salafisten weliswaar bepaalde ideologische visies en retoriek hanteren, maar dat hun praktijk in heel andere richtingen wijst.

- *Andere disciplinaire methoden*
  Tot nu is de studie van het salafisme beheerst door de sociaal-wetenschappelijke onderzoeksmethoden, waaronder met name die van de antropologie. Een samenwerking met de religiewetenschappelijke discipline zou echter wel eens extra inzichten kunnen opleveren, zoals is gebleken uit onderzoeken van Beekers (2015) en Roeland ea (2010).

- *Onderzoeksdiversiteit*
  Het onderzoek dat tot nu toe is verricht, is gedaan door buitenstaanders: onderzoekers die niet behoren tot de onderzoeksgroep. Daar is op zichzelf niets mis mee, maar juist de positie van buitenstaander heeft bij enkele onderzoeken ertoe geleid dat er geen toegang was tot de doelgroep, en dat het onderzoek uiteindelijk resulteerde in een studie van reeds verricht onderzoek. Inmiddels komt echter een generatie van onderzoekers op die niet alleen moslim is, maar in sommige gevallen ook streng-islamitisch. Het inzetten van dergelijke onderzoekers in onderzoeksteams heeft diverse voordelen: er zal een betere toegang zijn tot de onderzoeksgroep en er zullen andere inzichten worden verschaft. Er zal, kortom, sprake zijn van academische 'diversiteit' binnen de onderzoeksgroep. De academische professionaliteit en integriteit moet er dan voor zorgdragen dat er geen situatie ontstaat van de slager die zijn eigen vlees keurt, maar dit is zeker mogelijk. Een bijkomend voordeel van deze methode is dat de onderzoeksgroep niet het idee heeft dat voor de zoveelste keer iets 'over' hen wordt gezegd, maar dat er 'met' hen wordt gewerkt in het zoeken naar antwoorden.

3 Conclusies

De centrale onderzoeksvraag luidt:

Wat zijn de laatste wetenschappelijke (en empirische) inzichten over de concrete manifestatievormen van het salafisme in Nederland?

Een onvolledig beeld

Uit de wetenschappelijke literatuur over 'salafisme' in Nederland van 2004 tot 2018 kunnen we concluderen dat de wijze waarop deze term in het publieke en politieke debat wordt gebruikt, namelijk als een enkelvoudige beweging die negatief of zelfs gevaarlijk zou zijn voor de Nederlandse samenleving, anno 2018 een onvolledig en soms zelfs onjuist beeld geeft van de werkelijkheid. Dit beeld is wellicht ook ontstaan door de wijze waarop het onderzoeksveld naar salafisme zich in de loop der jaren heeft ontwikkeld.

De vaststelling dat het beeld van het salafisme 'onvolledig en soms zelfs onjuist' is, wil niet zeggen dat de geraadpleegde literatuur over het salafisme het mis had. Van belang is te realiseren dat zowel het salafisme als het onderzoek daarnaar in korte tijd veel ontwikkelingen heeft doorgemaakt. Om die reden moeten observaties die worden gemaakt in de literatuur zowel in hun tijd gezien worden als in hun onderzoeksvraag en -methode:

Ontwikkelingen in onderzoek

In het wetenschappelijk veld in Nederland is een tamelijk strikte verdeling ontstaan tussen drie onderzoeksterreinen, die elk ook een eigen disciplinaire benadering hebben, namelijk de studie van islam-als-geloof (vooral het domein van theologen en religiewetenschappers), het salafisme (vooral het domein van sociale wetenschappers) en jihadisme (gedomineerd door terrorisme- en veiligheidsdeskundigen). Voor zover wij kunnen overzien is onderlinge verwijzing of kruisbestuiving tussen deze drie domeinen zeer gering. Dat verklaart wellicht dat in de literatuur over Nederlands salafisme – het onderwerp van onderzoek in deze studie –de gewelddadige salafis (de zogenoemde 'salafi-jihadis') maar beperkt aan de orde komen, evenals de islam-beleving van de salafisten.

Als de wetenschappelijke literatuur over salafisme chronologisch wordt gelezen zou men kunnen concluderen dat er eerst een groot gevaar was dat later bleek mee te vallen. Dat is wellicht ook zo, maar deze verschillende inzichten hebben wellicht ook te maken met de verschillende onderzoeksvragen en -methoden die zijn gehanteerd in het vroege en in late stadium van dat onderzoek. Tussen 2004 en 2008 legden onderzoekers zich vooral toe op de mogelijke veiligheidsdreiging van het salafisme. Bijna al deze onderzoeken waren verricht in opdracht van de Nederlandse inlichtingen en veiligheidsdiensten AIVD en NCTV, en aangezien deze diensten zich bezighielden met 'veiligheid' is het vanzelfsprekend dat zij salafisme vanuit die optiek onderzochten.

Deze benadering, en de toonaangevende studies die zij opleverde, heeft zijn invloed gehad op het onderzoeksveld dat vervolgens ontstond. Want de overheidsdiensten hadden in de periode 2004-2008 het initiatief met onderzoek waar zij financiële middelen voor beschikbaar stelden en die zij voedden met vragen vanuit een bezorgde overheid. Ander onderzoek, dat zich meer richtte op de personen en identiteitsbeleving van salafisten, kwam pas later op gang kwam en voelde zich min of meer genoodzaakt om mee te gaan met de terminologie, modellen en context van het onderzoeksveld dat zich inmiddels had ontwikkeld.

Niettemin bleek de sociaal-wetenschappelijke benadering van het salafisme tot andere observaties te leiden. Anders dan de salafisme-als-radicalisering-studies, die de salafisten bestudeerden middels het spectrum van de theologische ideologie van het salafisme, keken sociaal-wetenschappelijke onderzoekers vooral naar wie salafisten zijn en wat hen bewoog. Zij hanteerden niet zozeer de top-down benadering vanuit de ideologie, maar de bottom-up benadering vanuit de personen zelf. Daaruit bleek dat individuele handelswijzen en interpretaties aanzienlijk kunnen afwijken van de ideologie.

Ontwikkelingen in salafisme

De andere reden waarom het beeld van het salafisme vandaag de dag 'onvolledig en soms zelfs onjuist' is, heeft te maken met het voortschrijden van de tijd, en de ontwikkelingen die het salafisme in Nederland daarin heeft doorgemaakt. In de literatuur werd in toenemende mate melding gemaakt van de diversiteit onder de salafisten en de verschillende manieren waarop zij uiting gaven aan hun religieuze levenswijze. Daarin bleek dat het 'onverdraagzame isolationisme, parallellisme en anti-integrisme' alleen nog voorbehouden was aan een steeds kleinere groep salafisten, en dat de overige salafisten zich juist wel wilden verhouden tot de Nederlandse samenleving.

Dit neemt niet weg dat er nog steeds staatsgevaarlijke personen kunnen zijn die gewelddadige acties rechtvaardigen met een salafistisch gedachtegoed. Maar als de term 'salafist' zowel van toepassing is op deze personen als op de moslims die een strikt-religieuze levenswijze combineren met deelname aan de Nederlandse samenleving, dan is het niet verwonderlijk dat de term aan inflatie onderhevig is en aanleiding geeft tot verwarring.

Ook de categorisering van salafisme in de driedeling van apolitiek, politiek en jihadistisch salafisme brengt hierin onvoldoende helderheid, zo blijkt uit de literatuur.

Aantrekkingskracht van salafisme

Uit de literatuur blijkt hoezeer het salafisme, en zeker de wijze waarop het is georganiseerd in Nederland, bijdraagt aan de behoeften die leven onder moslimjongeren. Het salafisme biedt kennis en duidelijkheid, en de salafistische predikers geven antwoord op persoonlijke en kennisvragen. Zo krijgt de jonge moslim handvatten aangeboden om zich te positioneren in de complexe Nederlandse samenleving die niet altijd even vriendelijk is naar islam en moslims. De activiteiten van de salafistische centra en de bijbehorende sfeer van broeder- en zusterschap dragen bij aan de sociale binding van de jongeren die daar komen.

De combinatie van deze factoren kan tot gevolg hebben dat deze - voornamelijk jonge – salafisten zich terugtrekken in eigen groepen, en in dat isolement een eigen 'parallelle' levenswijze proberen na te leven, en vormen van (voornamelijk verbaal en schriftelijk) verzet formuleren naar de – in hun ogen – vijandige omgeving.

Hier rijzen echter een aantal vragen die onbeantwoord blijven. In hoeverre is het salafisme als theologische ideologie mede een product van de verhitte maatschappelijke discussies en negatieve beeldvorming over islam? En is salafisme inderdaad vooral aantrekkelijk voor jongeren, of zien we het ook terug bij ouderen? En als het alleen bij jongeren is, is er dan sprake van dat zij het wellicht 'ontgroeien', of zien wij nu de ontwikkeling van een nieuwe en blijvende vorm van islam in Nederland?

Aanpassing en verzet van salafisten aan Nederland

De literatuur signaleert sinds 2010 dat onder salafisten sprake is van een toenemende aanpassing aan de Nederlandse samenleving. Deze aanpassing gaat echter niet altijd van harte. De meeste studies wijzen erop dat het salafisme mede ingegeven en gestimuleerd wordt door de anti-islamitische tendensen en retoriek in Nederlandse samenleving. Het aannemen van een sterke en strenge islamitische identiteit wordt beschreven als een vorm van afzetten tegen de Nederlandse of Westerse levenswijze, maar ook tegen de wijze waarop zij worden gelabeld door de buitenwereld.

Aanpassing aan de Nederlandse samenleving vereist van salafistische zijde dus een extra inspanning, omdat deze samenleving niet wordt ervaren als verwelkomend. De motieven voor aanpassing – overtuiging, pragmatisme – lopen uiteen. Daarbij hanteren de salafisten echter wel de eis dat zij binnen de kaders van de Nederlandse rechtsorde hun eigen religieuze levenswijze kunnen handhaven.

Dat neemt niet weg dat bepaalde salafisten zich nog steeds isolationistisch kunnen opstellen. Daarbij rijst echter de vraag in hoeverre dit afwijkt van soortgelijk gedrag bij

strikt-religieuze christelijke en joodse gemeenschappen in Nederland. De ontwikkeling naar toenemende aanpassing neemt evenmin weg dat er onder moslims in Nederland behoefte bestaat aan conflictoplossing in eigen kring - waarbij wederom de vraag zich aandient of, en in hoeverre, dat anders is dan in joodse en christelijke kringen het geval is.

Ideologie en retoriek

Ofschoon salafisten er prat op gaan dat zij de ware islam vertegenwoordigen, is geen sprake van een enkelvoudig 'salafisme'. De literatuur laat zien dat Nederlandse salafisten ideologisch enorm verdeeld zijn. Daarnaast blijkt met name uit de sociaal-wetenschappelijke literatuur dat er een onderscheid wordt gemaakt tussen de theologische ideologie en haar retoriek, enerzijds, en de praktische uitvoering daarvan, anderzijds.

Dit onderscheid wordt vooral gevoed door de gevoelde noodzaak van salafisten om zich enerzijds af te zetten tegen de Nederlandse samenleving die hen zou afwijzen, en anderzijds om zich toch te voegen naar de Nederlandse context. Het afzetten gebeurt door de hiervoor genoemde vormen van verbaal en schriftelijk 'verzet'. Dat uit zich volgens de literatuur vooral retorisch, met veel grootspraak in demonstraties en op sociale media, inclusief het demonstratief steunen van gewelddadige acties in het buitenland. Tevens wijst de literatuur er op dat bepaalde vormen van deze retoriek bedoeld of onbedoeld als 'extremistische propaganda' kan worden aangemerkt.

Het gevolg van deze processen is dat dat er sprake is van enorme diversiteit aan opvattingen - zowel op theologisch-ideologisch als op maatschappelijk vlak - en dat hetgeen uitgesproken wordt lang niet altijd overeenkomt met hetgeen uitgevoerd wordt. Volgens de literatuur zijn de radicalere vormen van retoriek vooral een reactie op wat salafisten ervaren als radicale uitspraken in het publieke en politieke debat over islam. Waar de literatuur geen antwoord op geeft is over hoe de dialectiek van deze polarisatie werkt.

'Salafisme'

Kunnen we op grond van het voorgaande nog spreken van 'salafisme' en 'salafisten'? Met name uit de literatuur van na 2008 blijkt dat deze termen moeilijk te hanteren zijn voor de Nederlandse werkelijkheid. In de literatuur bestaat weliswaar redelijke consensus over de definitie van de term salafisme zolang deze als containerbegrip wordt gebruikt voor een 'brede stroming', of 'spectrum van stromingen' binnen de islam die 'conservatief', of 'ultra-orthodox' is en streeft naar een 'zuivere' islam, waarbij letterlijke interpretatie van de basisbronnen centraal staat. Maar vervolgens brengen onderzoekers allerlei onderverdelingen aan om de diversiteit binnen de Nederlandse salafisten gemeenschap weer te geven. Ook is opvallend dat deze definitie niets zegt over radicalisme of gevaarzetting voor de Nederlandse samenleving, of anderszins een negatieve kwaliteit met zich meedraagt, maar dat dat wel de aanname is die in een toonaangevend deel van de literatuur wordt gemaakt: 'salafisme' (ook het salafisme dat geweld afwijst) zou radicaal kunnen zijn en daarmee bedreigend voor de Nederlandse samenleving. Nu de AIVD en NCTV sinds 2015 aangeven dat het daarbij om zeer kleine aantallen gaat, en de literatuur aangeeft dat het puriteinse islamitische gedachtegoed zoals het salafisme niet automatisch leidt tot radicalisme of geweld, is het te begrijpen dat de terminologie tot verwarring leidt.

Bijlage 1 Chronologische literatuurlijst salafisme in Nederland

1998

- BVD (1998). *De Politieke Islam in Nederland.*

2002

- AIVD (2002). *Jaarverslag AIVD 2002.*

2004

- AIVD (2004a). *Van Dawa tot Jihad.*
- AIVD (2004b). *Saoedische invloeden in Nederland – Verbanden tussen salafitische missie, radicaliseringsprocessen en islamistisch terrorisme.*

2005

- Canatan, K., Popovic, M. & Edinga, R. (2005). *Maatschappelijk actief in moskee-verband.*'s-Hertogenbosch: IHSAN.

2006

- AIVD (2006). *De gewelddadige jihad in Nederland. Actuele trends in islamitisch-terroristische dreiging.*
- Benschop, Albert (2006), "Virtuele jihad en de cultuur van de grote bekken," in Sadik Harchaoui, ed., Hedendaags Radicalisme: Verklaringen en aanpak Amsterdam: Het Spinhuis, 140–179.
- Buijs, FJ, Demant, F & Hamdy, A. (2006). *Strijders van eigen bodem: Radicale en democratische moslims in Nederland*. Amsterdam. Nederland: Amsterdam University Press.
- Slootman, M.W. en Tillie, J. (2006). *Processen van radicalisering. Waarom sommige Amsterdamse moslims radicaal worden*. Amsterdam. Nederland: Instituut voor Migratie- en Etnische Studies.

2007

- AIVD (2007). *Radicale dawa in verandering. De opkomst van islamitisch neoradicalisme in Nederland.*
- NCTb, *Jihadisten en het Internet.*
- VROM/WWOI (2007). *Integratienota 2007-2011.*

2008

- Koning, M. de. (2008). *Zoeken naar een. 'zuivere' islam. Geloofsbeleving en identiteitsvorming van jonge Marokkaans-Nederlandse moslims.* Amsterdam. Nederland: Uitgeverij Bert Bakker.
- Demant, F., Slootman, M. (2008). *Teruggang en uittreding: Processen van deradicalisering ontleed.*
- Gielen, A.J. (2008). *Radicalisering en identiteit (radicale rechtse en moslimjongeren vergeleken)*. Amsterdam. Nederland: Amsterdam University Press.

2009

- Bos, K. van den, Loseman en A., Doosje, B. (2009). *Waarom jongeren radicaliseren en sympathie krijgen voor terrorisme: onrechtvaardigheid, onzekerheid en bedreigde groepen*. Den Haag. Nederland: WODC.
- Fermin, A. (2009). *Islamitische en extreem-rechtse radicalisering in Nederland: Een vergelijkend literatuuronderzoek.* Den Haag. Nederland: WODC.
- Slootman, M., Tillie, J. Majdy, A. en Buijs, F. (2009). *Salafi-jihadi's in Amsterdam*. Utrecht. Nederland: FORUM.
- Veldhuis, T. and Bakker, W. (2009). *Muslims in the Netherlands: Tensions and violent conflict*.

- Koning, M. de (2009). Changing Worldviews and Friendship: An Exploration of the Life Stories of Two Female Salafis in the Netherlands. In R. Meijer (Red.), Global Salafism: Islam's New Religious Movement (pp. 404-423). Londen/New York: Columbia University Press.
- Leun, J.P., van der en Leupen, A. (2009). Informele huwelijken in Nederland; een exploratieve studie. Leiden: Universiteit Leiden.
- Moors, H. en Jacobs, M. (2009). *Aan de hand van de imam – Integratie en participatie van orthodoxe moslims in Tilburg-Noord.* IVA Beleidsonderzoek en Advies.

2010

- AIVD (2010). *Weerstand en Tegenkracht.*
- AIVD (2010). *AIVD Jaarverslag 2009.*
- Bakker, L.G.H., Gehring, A.J., Mourik, K. Van, Claessen, M.M., Harmsen, C., Harmsen, E. (2010). *Sharia in Nederland. Een studie naar islamitische geschilbeslechting bij moslims in Nederland.*
- Graaf, B. de (2010). The Nexus Between Salafism and Jihadism in the Netherlands, Combating Terrorism Center, Vol.3, No.3, 2010.
- Poot, C.J. de, Sonnenschein, A. (2010). *Jihadi terrorism in the Netherlands: a description based on closed criminal investigations*. Den Haag: WODC.
- Roex, I., Stiphout, S. van, Tillie, J. (2010). *Salafisme in Nederland: aard, omvang en dreiging.* Universiteit van Amsterdam: IMES.
- Roeland, J., Aupers, S., Houtman, D., Koning, M.de & Noomen, I. (2010). *Zoeken naar zuiverheid:* Religieuze purificatie onder jonge new-agers, evangelicalen en moslims. *Sociologie, 6* (2), 11-25.

2011

- Vellenga, S. (2011) 'Religieuze orthodoxie als bedreiging', *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid*, *2* (2), 62-80.
- Koning, M. (2011). de, Moge hij onze ogen openen. De radicale utopie van het 'Salafisme', *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid*, 2 (2), 47-61.
- De Koning, M. en Meijer, R., Going all the Way, in. Assaad E. Azzi ea. (eds.), *Identity and Participation in Culturally Diverse Societies*, Chichester: Wiley-Blackwell.

2012

- Geelhoed, F. (2012). *Purifications and resistance: Global meanings of Islamic fundamentalism in the Netherlands* (PhD thesis).

2013

- Koning, M. de (2013). The moral maze: Dutch Salafis and the construction of a moral community of the faithful. *Contemporary Islam, 7*(1), 77-83.
- Roex, I. (2013). *Leven als de profeet in Nederland: over de salafi-beweging en democratie.* Amsterdam, Nederland: Amsterdam University Press.
- Becker, C. (2013) Learning to be authentic; religious practices of German and Dutch muslims following the salafiyya in forums and chat rooms (PhD thesis).

2014

- Roex, I. (2014). Should we be scared of all Salafists in Europe? A Dutch case *study. Perspectives on Terrorism 8* (3), 51-63.
- San, Marion van (2014, *Verkenning De Nederlandse Syriëgangers*, FORUM Instituut voor Multiculturele Vraagstukken, Utrecht.

- Wagemakers, J., Koning, M. de, Becker, C. (2014). *Salafisme: Utopische idealen in een weerbarstige praktijk.* Almere, Nederland: Parthenon.
- Koning, de (2014). 'Niemand is in staat om te winnen van mijn religie': Salafisme, de regulering van moslims en verzet. Tijdschrift voor Religie en Samenleving, 9(1).
- Kahmann, M. J. (2014) Ontmoetingen tussen Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid (PhD thesis).
- Vroon, V. E. (2014). Sisters in Islam. Women's conversion and the politics of belonging: A Dutch case study (PhD thesis).
- AIVD (2014). *Transformatie van het jihadisme in Nederland: Zwermdynamiek en en nieuwe slagkracht?*

2015

- AIVD & NCTV (2015). *Salafisme in Nederland: diversiteit en dynamiek.*
- Beekers, D. *Precarious Piety: Pursuits of Faith among Young Muslims and Christians in the Netherlands* (PhD thesis), Vrije Universiteit Amsterdam.
- Koning, M. de, Becker, C., Roex, I. Aarns, P. (2015). *Eilanden in een zee van ongeloof - Het verzet van activistische da'wa-netwerken in België, Nederland en Duitsland, IMES, Amsterdam.*
- San, M. van (2015) Striving in the Way of God: Justifying Jihad by Young Belgian and Dutch Muslims, *Studies in Conflict & Terrorism*, 38:5, 328-342.

2016

- Pels, T., Hamdi, A., Klooster, E., Day, M., & Lahri, F. (2016) Pedagogiek Dar al-Hudaa: Een analyse van de pedagogiek van islamitisch onderwijs van de stichting alFitrah. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

2017

- Leyenhorst, M. van en A. Andreas (2017). 'Dutch Suspects of Terrorist Activity: A Study of Their Biographical Backgrounds Based on Primary Sources,' *Journal for Deradicalization* (12) 2017, 309-344.
- C.A. Looije (2017). *The Moroccan State and Two Moroccan Dutch Mosques in the Netherlands: A Comparative Discourse Analysis* (MA thesis), Leiden University.
- Nassau, C.S. van (2017). Salafistische moskeeorganisaties in Nederland. Markt en competitieve voordelen nader onderzocht. Den Haag. Nederland: WODC.
- Schuurman, Bart, *Becoming a European homegrown jihadist: A multilevel analysis of involvement in the Dutch Hofstadgroup, 2002-2005* (proefschrift), Leiden.

2018

- Berger, Maurits S., Understanding Sharia in the West, *Journal of Law, Religion and State* 6 (2018) 236-273.
- Pels, T., Hamdi, A.,Day, M., & Achahchah, J. (2018). Nog te verschijnen.

Bijlage 2 Overzicht methodologische onderzoeksvragen

Jaar	Literatuur	1. Is het onderzoek verricht in opdracht van de overheid?	2. Onderzoeksvraag en 'maatschappelijk relevantie' voor onderzoek	discipline en methodiek van onderzoek	Origineel onderzoek / veldwerk?
2004	AIVD (2004a)	ja: AIVD	radicalisme	veldwerk?	ja
2004	AIVD (2004b)	ja: AIVD	radicalisme	veldwerk?	ja
2005	Canatan, e.a.	derde: In opdracht van IHSAN, Islamitisch instituut voor maatschappelijk activeringswerk	bijdragen aan positieve beeldvorming: vrijwilligerswerk moskeeën	antropologie: veldwerk (kwalitatief)	ja
2006	Benschop	nee	radicalisme	literatuurstudie	nee
2006	AIVD	ja: AIVD	radicalisme	veldwerk?	ja
2006	Buijs, e.a.	nee	radicalisme	antropologie: veldwerk (kwalitatief)	ja
2006	Slootman en Tille	ja: gemeente Amsterdam	radicalisering	antropologie: veldwerk (kwalitatief)	ja
2007	AIVD	ja: AIVD	radicalisering	veldwerk?	ja
2007	NCTb	ja: NCTb	jihadisme	veldwerk en literatuurstudie	ja
2008	De Koning	nee	de constructie van de moslimidentiteit onder Nederlandse moslimjongeren	antropologie: veldwerk (kwalitatief)	ja
2008	Demant en Slootman	ja: NCTb	radicalisering	antropologie: veldwerk (kwalitatief)	ja
2008	Gielen	nee	radicalisering als context	antropologie: veldwerk (kwalitatief)	ja
2009	Bos, e.a.	ja: WODC, i.o.v. NCTV	radicalisering	antropologie: veldwerk (kwalitatief)	ja
2009	Fermin	ja: WODC, i.o.v. NCTV	radicalisering	literatuurstudie	nee
2009	Slootman, e.a.	nee	radicalisering	antropologie: veldwerk (kwalitatief)	ja? (gebaseerd op veldwerk in 2006)
2009	Veldhuis en Bakker	nee	beeldvorming van gewelddadige moslims	literatuuronderzoek	nee
2010	De Koning	nee	de constructie van de moslimidentiteit onder Nederlandse moslimjongeren	antropologie: veldwerk (kwaliatief)	ja
2010	Moors en Jacobs	ja	(anti) integratie gedrag	antropologie: veldwerk (kwalitatief)	ja
2010	Van der Leun en Leupen	ja: WODC	veiligheidsrisico parallellisme	literatuurstudie	ja (alleen interviews sleutelfiguren)
2010	AIVD	ja: AIVD	salafisme, radicalisme	veldwerk?	ja
2010	Bakker, e.a.	ja: WODC	veiligheidsrisico, parallellisme	antropologie: veldwerk (kwalitatief)	ja
2010	De Graaf	nee	radicalisme	historisch; literatuuronderzoek	nee
2011	De Poot en Sonnenschein	ja: WODC	radicalisme en terrorisme	literatuuronderzoek	ja (analyse politiedossiers)
2011	Roex, e.a.	ja: WODC i.o.v. NCTb	salafisme en radicalisme	antropologie: veldwerk (kwalitatief); sociologisch (kwantitatief)	ja
2011	Roeland, e.a.	nee	religieuze discoursen en praktijken van jongeren in Nederland	literatuurstudie	nee
2011	Vellenga	nee	religieuze orthodoxie en geweld	literatuurstudie	nee
2011	De Graaf	nee	historisch: radicalisme	literatuurstudie	nee

Jaar	Literatuur	1. Is het onderzoek verricht in opdracht van de overheid?	2. Onderzoeksvraag en 'maatschappelijk relevantie' voor onderzoek	discipline en methodiek van onderzoek	Origineel onderzoek / veldwerk?
2011	De Koning	nee	radicalisering als context; salafisme	literatuurstudie (uitwerking van eigen proef-schrift 2008)	nee
2011	De Koning en Meijer	nee	radicalisering	literatuurstudie (op basis van eigen artikelen)	nee
2012	Geelhoed	nee	islamitisch fundamentalisme	antropologie: veldwerk (kwalitatief)	ja
2013	De Koning	nee	salafisten	literatuurstudie (uitwerking van eigen proef-schrift 2008)	nee
2013	Roex	nee	radicalisering als context; salafisme	antropologie: veldwerk (kwalitatief)	ja? (gebaseerd op veldwerk in 2010)
2013	Becker	nee	radicalisering als context; salafisme	antropologie: veldwerk (kwalitatief)	ja
2014	San	derde: FORUM	jihadisme	literatuurstudie	nee
2014	Roex	nee	radicalisering als context; salafisme	literatuurstudie op basis van eigen proefschrift 2013)	nee
2014	Wagemakers, e.a.	nee	salafisme	literatuurstudie	nee
2014	De Koning	nee	salafisme	antropologie: veldwerk (kwalitatief)	ja?
2014	Vroon	nee	identiteit van Nederlandse bekeerde moslimas	antropologie: veldwerk (kwalitatief)	ja
2014	AIVD	ja: AIVD	jihadisme	veldwerk?	ja
2015	AIVD/NCTV	AIVD/NCTV	radicalisering als context; salafisme	veldwerk?	ja
2015	Beekers	nee	christelijk en islamitisch puritanisme in Nederland	antropologie: veldwerk (kwalitatief)	ja
2015	De Koning, e.a.	nee	radicalisering als context; salafisme	antropologie: veldwerk (kwalitatief)	ja
2015	Van San	nee	jihadisme	antropologie: veldwerk (kwalitatief)	ja
2016	Pels, e.a.	ja: gemeente Utrecht	integratie; salafisme	antropologie: veldwerk (kwalitatief)	ja
2017	Leyenhorst en Andreas	nee (maar: artikel gebaseerd op niet gepubli-ceerd onderzoek dat in 2016 is verricht i.o.v. NCTV)	terrorisme; jihadisme	literatuuronderzoek	ja? (gebaseerd op veldwerk in 2016)
2017	Looije	nee	invloed Marokko op moskeeën in Nederlands	antropologie: veldwerk (kwalittatief)	ja
2017	Nassau	ja: WODC, i.o.v. NCTV	radicalisering; salafisme	literatuuronderzoek	nee
2017	Schuurman	nee	terrorisme; salafisme	literatuuronderzoek	ja
2018	Pels, e.a.	ja: gemeente Utrecht	integratie, salafisme	antropologie: veldwerk (kwalitatief)	ja

Colofon

Opdrachtgever	Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Directie Samenleving en Integratie
Auteurs	Prof. dr. mr. M. Berger (Universiteit Leiden) Dr. M.J. Kahmann (Verwey-Jonker Instituut) S. El Baroudi, BSc. (Universiteit Leiden) Drs. A. Hamdi (Verwey-Jonker Instituut)
Met medewerking van	Prof. dr. J.C.J. Boutellier M. Day, MSc. R.T. Meijer, MSc. Em. prof. dr. T.V.M. Pels
Omslag	Ontwerppartners, Breda
Foto	Hans van Rhoon
Uitgave	Verwey-Jonker Instituut Kromme Nieuwegracht 6 3512 HG Utrecht T (030) 230 07 99 E secr@verwey-jonker.nl I www.verwey-jonker.nl

De publicatie kan gedownload worden via onze website:
http://www.verwey-jonker.nl.

ISBN 978-90-5830-889-4

© Verwey-Jonker Instituut, Utrecht 2018.
Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut.
Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.
The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute. Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.

Wat zijn de laatste wetenschappelijke (en empirische) inzichten over de concrete manifestatievormen van het salafisme in Nederland? Voor het beantwoorden van deze vraag hebben het Verwey-Jonker Instituut en de Universiteit Leiden in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid een literatuurstudie uitgevoerd. Op basis van de relevante wetenschappelijke literatuur die over salafisme in Nederland is verschenen in de periode 2004-2018, wordt ingegaan op: de definitie van het begrip salafisme, de verschillende stromingen, de omvang van de groep, het interne discours, de impact, het aanpassingsvermogen, de invloed vanuit andere landen en de behoeften vanuit de moslimgemeenschap waar het salafisme in voorziet. Ook biedt de studie inzicht in de kennis die nog ontbreekt op bovenstaande en andere aspecten van het salafisme.

Verwey-Jonker Instituut

VERWEY-JONKER INSTITUUT
Kromme Nieuwegracht 6
3512 HG Utrecht

T 030 230 07 99
E secr@verwey-jonker.nl
I www.verwey-jonker.nl